

ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

№4
2002

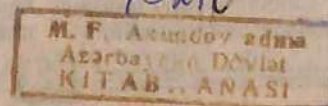
AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ
ELMİ - METODİK JURNAL

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

№ 4 (194) oktyabr-dekabr 2002-ci il. 1954-cü ildən çıxır

Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzləşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənliliyini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.

Heydər ƏLİYEV.

DİL SİYASƏTİNİN UĞURLARI

Nizami XUDİYEV,
əməkdar elm xadimi, professor, millət vəkili.

"Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağım fəxr edirəm...". Bu müdrik sözlər Azərbaycan prezidenti, dahi rəhbərimiz Heydər Əliyevə məxsusdur. Bütün həyatını doğma xalqının, vətəninə inkişafına, intibahına həsr edən, bu yolda misilsiz tarixi uğurlar qazanan Heydər Əliyev Azərbaycan dilinə həmişə layiqincə diqqət yetirib, tükənməz övlad məhəbbəti, rəhbər uzaqgörənliyi ilə xüsusi qayğı göstərmiş. Hələ sovet dövründə, imperiya qadağalarına bəxməyaraq, dilimizin dövlət dili statusu alması, Azərbaycan dilçi alimlərinin yüksək dövlət mükafatlarına layiq görülərək daha böyük tədqiqat işlərinə ruhlandırılması, nəticədə Azərbaycan dilçiliyinin sürətli inkişafı, eləcə də dahiyanə nitq mədəniyyəti ilə hamıya nümunə göstərmiş Heydər Əliyevin şərafli xidməti idi. Azərbaycan dilinə o tarixi xidmət bu gün, müstəqillik dövründə daha böyük miqyasda davam etdirilir. "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı, dahi şairimiz Məhəmməd Füzulinin 500, Azərbaycan varlığının ensiklopediyası sayılan "Dədə Qorqud" eposunun 1300 illiyinin dünya miqyasında təntənə ilə qeyd edilməsi, respublikamızda Azərbaycan dili haqqında qanunun ciddi elmi-praktik müzakirələri bunu bir daha təsdiq etdi. Müdrik prezidentimiz Heydər Əliyevin doğma Azərbaycan dili uğrunda on illər boyu necə şərafət, cəsarətlə, elmi-nəzəri əsaslara söykənən prinsiplərlə mübarizə aparması, obyektiv, real nəticələrə nail olması dünyada yaşayan bütün azərbaycanlılara, 50 milyonluq Azərbaycan xalqına ən gözəl nümunədir. Onun dil siyasətinin uğurları bütün incə, "görünməz" məqamları ilə öyrənilməli, ciddi elmi-analitik təhlil, tədqiq yolu ilə xalqımıza, xüsusilə, gənc nəsələ çatdırılmalıdır.

Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradıcısı və lideri, Azərbaycan Respublikasının prezidenti, ali baş komandanımızın, dahi öndərimiz Heydər Əliyevin öz doğma dilinə - Azərbaycan dilinə on illər boyu davam edən misilsiz qayğı və diqqəti tarixdə az-az hallarda təsadüf olunan nadir mədəniyyət faktı, fenomenal hadisədir.

Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin bitkin elmi-nəzəri əsaslara, praktik tətbiqə əsaslanan Azərbaycan dili siyasəti böyük uğurlar qazanmış desək, yanlışdır. Vaxtı ilə öz doğma dilində danışa bilməyən, yaxud danışmaq istəməyən bir sıra yüksək vəzifəli dövlət məmurları Heydər Əliyevin ciddi tələbkarlığı nəticəsində indi Azərbaycan dilində

sərbəst danışirlər; ümumiyyətlə, dövlət dilimizə kampaniyaçılıqdan uzaq olan daimi diqqət və qayğı cəmiyyətimizin milli dil mühitinin - dövlət dili mühitinin əsaslı şəkildə genişlənməsinə, əsl ümumdövlət xarakteri almasına gətirib çıxarmışdır. Bu, həm də Heydər Əliyevin dil siyasətini həyata keçirən, bu günlərdə on yaş tamam olan Yeni Azərbaycan Partiyasının uğurudur.

"Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanını Heydər Əliyevin on illər boyu davam edən uğurlu dil siyasətinin fundamental yekun sənədi adlandırmaq olar. Dilimizin ən qədim tarixinə obyektiv elmi-tarixi qiymət verən, Azərbaycan dilinin türk köklü müstəqil dil olmasını bir daha təsdiqləyən, onun əsas təkamül mərhələlərini, inkişaf yollarını dahiyanə bir müdrikliklə, elmi-nəzəri əsaslarla izləyərək son söz deyən, rəsmi dövlət münasibəti bildirən bu fundamental tarixi sənəd Heydər Əliyevin dil siyasətinin uğurlar miqyasını daha da genişləndirdi. Dil haqqında XIII əsrin Məhəmməd bəy Qaramanoğlu, XVI yüzilliyin Şah İsmayıl Xətai fərmanlarını yada salan, lakin o tarixi göstərişlərdən daha bütöv, daha bitkin olan Heydər Əliyev fərmanı inanıram ki, on illər, yüz illər boyu Azərbaycan dili, Azərbaycan milli mədəniyyəti naminə iş görəcək, uğurlar qazanacaq...

Müstəqilliyini təzəcə qazanmış Azərbaycan 1992-ci ildə faciəli günlər yaşayırdı, sosial-siyasi burulğanlar, dərəbəlik və anarxiya məngənəsində sıxılırdı. Cəmiyyətin həqiqi milli liderə, əsl rəhbərə, müdrik yolgöstərənə ehtiyacı vardı. Azərbaycanın 91 nəfər görkəmli ziyalı, alimi, sənətkarı bir araya gələrək dünya miqyaslı liderə - xalqın yeganə ümidi, pənahı, xilaskarı Heydər Əliyevə üz tutduq. Bu təkcə 91 nəfər ziyalının yox, əslində bütün xalqın dar ayaqda ümidi, tələbi, xahişi, təkidli çağırışı idi.

Heydər Əliyev xalqın səsine səs verdi, Azərbaycanın xilasını, dirçəlişini, böyük intibahını, əbədi azadlığını naminə zamanın sözünü dedi, Yeni Azərbaycan Partiyasını yaratdı. Qısa bir tarixi dövrdə çox böyük uğurlar, ümumxalq, ümumdövlət miqyaslı qələbələr qazanan bu partiya möhtərəm prezidentimizin - zəmanəmizin Atatürkü Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqına misilsiz töhfəsidir, tarixi xidmətidir.

Məmnuniyyətlə bildirirəm ki, dahi dövlət xadimi Heydər Əliyevin yaratdığı, bu günlərdə təntənə ilə 10 illik yubileyini qeyd etdiyimiz Yeni Azərbaycan Partiyası müasir dövrdə Azərbaycanın ən böyük, ən kütləvi partiyası, əsas, həlledici siyasi qüvvəsidir. O, cəmiyyətimizin bütün təbəqələrini əhatə edən, xalqımızın arzu və istəklərini ifadəçisi olan partiyadır, bu günün və sabahın partiyasıdır. Bu məqamda YAP-ın sədr müavini, ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti, Milli Məclisin deputatı İlham Əliyevin sözlərini xatırlayıram: "Əminik ki, Yeni Azərbaycan Partiyası öz fəaliyyəti ilə uzun illər Azərbaycan xalqına xidmət edəcək. Bizim məqsədimiz budur. Biz ümumxalq partiyasıyıq. Çünki xalqla birlik, xalqa arxalanıq və xalq üçün də xidmət edirik".

Bu, bütün həyatını xalqına, onun əbədi azadlığına, milli müstəqilliyinə həsr edən fədakar bir insanın, artıq dünya miqyasında tanınan, etiraf və qəbul olunan regional-praqmatik bir siyasətçinin mövqeyi, missiyasıdır. İstər ABŞ-da nüfuzlu siyasət, politologiya dairələrindəki çoxsaylı görüşləri, istər Avropa Şurasındakı gərgin, cəsarətli, qalib fəaliyyəti onu dünya miqyasında yeni, çox böyük perspektivləri olan siyasət və dövlət adamı, milli lider kimi tanıtmışdır. Dahi xilaskar Heydər Əliyevin həyat, hakimiyyət, siyasət, diplomatiya universitetlərini uğurla bitirən, Heydər Əliyev ideyalarının xilaskarlıq qüdrəti ilə, tükənməz Azərbaycan sevgisi ilə silahlanan İlham Əliyev sabahlarımızın ən ümidverici, ən real, əsl ümumxalq sevgisi qazanan lideridir.

* * *

Azərbaycan dili zaman-zaman tə-
nə və təhqirlərlə, planlı assimilya-
siya hücumları ilə, qəsd və repressi-
yalarla da üzləşdi. Ədəbiyyatımız,
mədəniyyətimiz bu bədnam basqıla-
ra, mənəvi repressiyalara, assimilya-
siya hücumlarına qarşı həmişə e'tiraz
səsini qaldırdı. Bu yerdə dahi Səməd
Vurğunun "Yandırılan kitablar" şe-
rindən misralar yada düşür:

*Sənmi türkə xər deyirsən,
mənəm şe'r dilimə?!
Qoca Şərqin şöhrətidir
Füzulinin qəzəli!
Dahilərə süd vermişdir
Azərbaycan gözəli!*

Tarix boyu Azərbaycanın dahi
oğulları Azərbaycan dilinin keşiyin-
də, müdafiəsində mətənətlə dayandı,
onun təəssübünü çəkdi, şərəfini,
şöhrətini, halal haqqını, hüquqlarını
hünərlə qorudu. Bu baxımdan, Azər-
baycan dilinə Heydər Əliyev sevgisi
bütün dövrlərə, bütün zamanlara ör-
nək ola bilər.

Azərbaycan dilinə yüz illərin, min
illərin Qorqud və Füzulilər sevgisini,
qayğısını bu gün prezident Heydər
Əliyev şərəflə, müdrik uzaqgörən-
liklə davam və inkişaf etdirir.

"Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmil-
ləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan
Respublikası prezidentinin 18
iyun 2001-ci il tarixli fərmanı Azər-
baycan dilinə dövlət qayğısının,
Heydər Əliyev sevgisinin bariz
nümunəsi, daha bir təsdiqidir. Bu,
doğma ana dilinin qədim tarixinə,
çətin və şərəfli inkişaf yollarına, mi-
silsiz uğurlarına dərinləndirən bələd olan
dahi dövlət xadiminin bütün dünya
azərbaycanlılarına örnək, nümunə
ola biləcək dəyşməz mövqeyidir.

Bütün bunlara, çoxsaylı uğurlarımı-
za görə ki, dövlətimiz getdikcə öz
böyük tarixinə, güclü mədəniyyətinə,
doğma dilinə daha çox qovuşur, bu
özünəqayıdışla ruhən daha da ucalır,
mətinləşir, məğlubedilməz olur.
"Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmil-
ləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan
Respublikası prezidentinin 18 iyun
2001-ci il tarixli fərmanında deyilir:

"... Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzleşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənliliyini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımız əzəmətli millətə miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumaq, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur".

Bu vətəndaşlıq borcunun necə, hansı miqyasda həyata keçirilməsinin ən gözəl nümunəsini möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyev göstərmiş və bu gün də göstərməkdədir.

* * *

On yaş tamam olan Yeni Azərbaycan Partiyası Heydər Əliyev kimi banisi, dahi öndəri ilə güclüdür, qalib və qüdrətlidir. Heydər Əliyevin böyük Azərbaycan sevgisi ilə, saf, sağlam tarixi köklərə əsaslanan Azərbaycançılıq ideyaları ilə silahlanan Yeni Azərbaycan Partiyası millimə'nəvi dəyərlərimizə, tarix və mədəniyyətimizə, xüsusilə, dilimizə elmi-praktik münasibəti ilə də digər kiçik partiyalardan seçilir, yüksəkdə durur. Respublikamızın dövlət dilinə, doğma Azərbaycan dilinə həqiqi övlad, əsl vətəndaş münasibəti, dilimizin tarixi və çağdaş maraqlarını layiqincə qorumaq, onu daim inkişaf etdirmək xətti Yeni Azərbaycan Partiyasının strateji hədəflərindən biridir. Hamıya çox yaxşı məlumdur ki, bu strateji xəttin istiqamətvericisi, elmi-nəzəri və praktik nizamlayıcısı dahi dövlət xadimi Heydər Əliyevdir. Yeni əlifbaya - latin qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasına keçidi özünəməxsus elmi-nəzəri təmkinlə, cəsarətli prinsiplərlə reallaşdıran, dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmil-ləşdirilməsi işi ilə bağlı xüsusi fərman imzalayan və bunu daim nəzərdə saxlayan Heydər Əliyev on illər boyu Azərbaycan dilinin ən böyük müdafiəçisi olub.

Bu məqamda qısaca da olsa, tarixi ekskursu ehtiyac var.

Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu il iyul plenumunda respublikanın rəhbəri seçilən Heydər Əliyevin gündəlik fəaliyyətində, ümummilli siyasi xəttində Azərbaycan dilinə qayğı mühüm yer tuturdu. Heydər Əliyev dünyaya gəldiyi torpağa, ana dilinə, xalq danışığı dilinin incəliklərinə, özünəməxsus mülayimliyinə, səmimiyyətinə, eyni zamanda, sərbəstliyinə məhəbbətlə böyümüş bir azərbaycanlı kimi həmin dilin daşdığı psixoloji gücü, mənəvi enerjini mənimsəmişdi. Rus dilini nə qədər gözəl öyrənib, həmin dildə ölkənin tanınmış ictimai-siyasi xadimlərinin belə qibtə etdikləri bir səviyyədə danışsa, nitqlər söyləyə, məruzələr etsə də doğma Azərbaycan dilinin cazibəsindən heç zaman qopmamışdı.

1970-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illiyi münasibətilə keçirilən təntənəli toplantıda Azərbaycan dilində çıxış edən Heydər Əliyev incə siyasətlə respublikanın elmi, ədəbi ictimaiyyətinin, bütöv ziyalı ordusunun diqqətini doğma ana dilinə yönəltdi. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarını ittiham edən, "kimin arvadı rusdur, onun işi dürüstdür" tipli qondarma, gülcünc zərb-məsəllər yaratmaqla ruslaşdırma siyasətinə sosial dayaqlar axtaran əvvəlki manqurt rəhbərlərdən fərqli olaraq, Heydər Əliyev ümumrespublika tədbirlərində azərbaycanca danışmaqdan çəkinmədi, cəsarətli, qeyrətli şəxsi nümunəsi ilə milyonlarla ürəkdə öləziyən Azərbaycan dili sevgisini, milli ruh çırağını yenidən yandırdı.

70-ci illərdən etibarən Azərbaycanın müxtəlif ali məktəblərində "Ana dili və ədəbiyyat" ixtisası üzrə tələbə qəbulunun həcmi artırıldı; qəbulda ana dilində yazılı imtahan ən müxtəlif ixtisaslar üzrə məcburi hesab edildi. Təəssüf ki, o vaxt Azərbaycan rəhbərinin "millətçi mövqeyi barədə" Moskvaya "donos" yazan ziyalılar da vardı. Bə'zi elm, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri isə hadisələrin axarından qıraqda,

gözləmə mövqeyində dayanmağı üstün tuturdular. Məhz buna görə, 70-ci illərin ikinci yarısında Azərbaycan SSR-in Konstitusiyası (Əsas Qanunu) hazırlanarkən respublika rəhbəri Heydər Əliyev özü yaradıcı ittifaqlara xəbər göndərməli olmuşdu ki, Konstitusiyaya Azərbaycan SSR-də dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə xüsusi maddə salınmasını tələb etsinlər. Yalnız bu xəbər - işarədən sonra yaradıcılıq ittifaqları hərəkətə gəlmiş və Moskvanın, imperiya strukturlarının ciddi, ardıcıl müqavimətini qırmaq mümkün olmuşdu. "Pərdə arxasında" gedən, cəmiyyətdən gizlədilən bu mübarizədə o vaxtki SSRİ rəhbərliyi dəfələrlə Heydər Əliyevi öz sərbəst mövqeyindən çəkəndirməyə çalışsa da, nəticədə Heydər Əliyev iradəsi, Heydər Əliyev cəsarəti qalib gəldi: Konstitusiyada 73-cü maddə - "Azərbaycan SSR-in dövlət dili Azərbaycan dilidir" maddəsi təsdiq olundu, tarixi fakta çevrildi. Təxminən 20 il sonra - 1995-ci il oktyabrın 31-də Azərbaycan Elmlər Akademiyasında keçirilən ümumrespublika müzakirəsində prezident Heydər Əliyev o gərgin mübarizəni və qələbəni bir daha yada saldı.

70-ci illər Azərbaycan dili və milli dilçilik elmimizlə bağlı itirilənlərin bərpası, səhvlərin, saxtakarlıqların düzəlişi dövrü oldu. Milli-mə'nəvi mühitin, elmi, ədəbi, mədəni iqlimin dərin zəkali, ideoloq, analitik qüdrəti ilə, Heydər Əliyev məxsus müdrik uzaqgörənliklə proqnozlaşdırılması, əsas inkişaf meyillərinin müəyyənləşdirilib səfərbər edilməsi ciddi yüksəlişə təkan verdi. Əslində, 30-cu illərdə Azərbaycanda qadağan edilən, arzu olunmaz "qara sahə" adlandırılan türkologiya 70-ci illərdə əsaslı inkişaf dövrünə qədəm qoydu. Əsrin əvvəllərində olduğu kimi, Bakı yenidən dünya türkologiya elminin mərkəzinə çevrildi. Heydər Əliyev bunu sonralar yüksək qiymətləndirərək deyəcəkdiki: "Azərbaycanda türkologiya da çox inkişaf edibdir... Təsədüfi deyildir ki, Sovetlər İttifaqında buraxılan yeganə

"Türkologiya" jurnalı Azərbaycanda nəşr edilirdi."

70-ci illərin sonlarında Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə dördcildlik "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyinə Dövlət mükafatı verilməsi Azərbaycan dilinə böyük qayğının, əsl rəhbər diqqətinin, övlad məhəbbətinin nəticəsi idi. Bu yolda qazanılan uğurlar həm dövlət səviyyəsində qiymətləndirilir, həm də Azərbaycan dilçilik elminin bütün potensial imkanları səfərbər edilir, daha sanballı, fundamental tədqiqatlara istiqamətləndirilir, ruhlandırılırdı. Heydər Əliyevin dil siyasəti 70-ci illərin sonlarına doğru Azərbaycanda milli dil təfəkkürünün yüksəlməsinə o qədər böyük təsir göstərdi ki, bunu ancaq XVI əsrin əvvəllərindəki - Şah İsmayıl Xətainin hakimiyyəti dövründəki, yaxud XX əsrin əvvəllərindəki vəziyyətlə müqayisə etmək mümkün idi.

Heydər Əliyevin Azərbaycana, onun sosial-mədəni, elmi intellektual, iqtisadi, siyasi inkişafına, milli-mə'nəvi intibahına həsr olunan, xalqımızın tarixində bütöv mərhələ təşkil edən fenomenal fəaliyyətində milli dil siyasəti həmişə həlledici mövqə, aparıcı yer tutur. Təkcə yaşanılan dövrü, müasir mərhələni yox, Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyətinin bütöv milli mühitini əhatə edən dil siyasəti xalqın tarixi uğurlarına əsaslanaraq, söykənərək, böyük perspektivlərə istiqamətlənib. Müəyyən qədər unudulan, tarixin gizlində xalqdan ayrı salınan milli ədəbiyyat və mədəniyyət nəhənglərinin üzə çıxarılması, bu yolla Azərbaycan dilinin böyük ədəbi yaddaşının, qanunauyğun bədii şiir hərəkətinin bərpası, nəticədə dilin daxili enerjisinin min illər boyu yığılan etnogenetik, ruhi-mə'nəvi potensialının oyadılması, hərəkətə gətirilməsi Heydər Əliyevin misilsiz xidmətlərindən biridir. Bakıda, respublikanın digər şəhərlərində xalqın ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinə ucaldılan çoxsaylı heykəllər, həm də Azərbaycan dilinin halal haqqını, uca şərəfini təsdiqləyən abidələr idi. Yubi-

leylər vasitəsilə xalqa yenidən bütün böyüklüyü, əzəməti ilə, olduğu kimi qaytarılan İmadəddin Nəsimilər, Molla Pənah Vəqiflər, Həsən bəy Zərdəbilər... Onların heykəlləri Azərbaycan dilinin tarixi uğurlarını, sənət zirvələrini milli mühitin daimi, əbədi enerji mənbəyinə çevirir, ümummilli intibahda "gizli" iş görürdü. Beləliklə, Heydər Əliyevin Azərbaycan dili siyasəti çox geniş mənası, elmi-konseptual əsasları ilə, əslində Azərbaycan xilasetmə yolunun mühüm tərkib hissəsi idi.

***

"Azadlıq, istiqlaliyyət hər bir xalqın milli sərəvətidir" deyən Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev bütün varlığı ilə azadlığımızın, dövlət müstəqilliyimizin əbədi və dönməz xarakter almasına çalışır, bu müqəddəs yolda tarixi uğurlar qazır. Qədim tarixli gənc dövlətimizin, azad, müstəqil Azərbaycan Respublikasının ən güclü partiyası olan Yeni Azərbaycan Partiyasının on illik yubileyini bayram etdiyimiz bu günlərdə tam cəsarətlə deyə bilərik ki, tarixi şəxsiyyətlər yaradır, istiqamətləndirir. Bu baxımdan, son on illik dövr - sosial-siyasi fikrimizin YAP dövrü Heydər Əliyev müdrikiyindən güc almış, onun uzaqgörən strateji ideyaları ilə silahlanmış, bütövlükdə Heydər Əliyev qələmi ilə yazılmışdır.

"Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır. Tariximiz bizim üçün dərs olmalıdır". Dahi dövlət xadimi Heydər Əliyev bu müdrik sözləri ilə xalqımızı, müasir cəmiyyətimizi ayıq-sayıq olmağa, dünən, bu gün və sabah miqyasında düşünməyə, keçmişin ibrət dərslərini tam öyrənməklə gələcəyin qarısını açmağa, böyük, dönməz, əbədi intibah, inkişaf yollarına çıxmağa çağırır. O, bütün görüşlərdə, toplantılarda, eləcə də xarici səfərlərdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin əbədi və dönməz olduğunu vurğulayır, diqqəti bu əsas, tələyüklü məsələyə cəlb edir, bunu Azərbaycan varlığının, Azərbaycan perspektivlərinin ən mühüm amili, dayaq nöqtə-

si, xilas yolu kimi qiymətləndirir, milli-mə'nəvi dəyərlərimizin əsas xəzinəsi, canlı daşıyıcısı olan Azərbaycan dilinin bu baxımdan misilsiz örnek olduğunu, qlobal mə'nəvi iş gördüyünü aşkarlayır. Azərbaycançılıq istiqamətində bütövləşən, konseptual milli-mə'nəvi xilas yollarını ehtiva edən Heydər Əliyev ideyaları bütönlükdə Azərbaycanın azadlığına, milli istiqlalına, dövlət müstəqilliyinə və bu azadlığın, istiqlalın, müstəqilliyin, suverenliyin əbədi və dönməzliyinə əsaslanır. Heydər Əliyev ideyalarının əsas, bütöv, son məqsədi, məramı Azərbaycanın əbədi azadlığıdır.

***

Artıq on ildir ki, Yeni Azərbaycan Partiyası - Heydər Əliyev partiyası fəaliyyətdədir. On ildən artıqdır ki, Azərbaycan müstəqildir; keçid dövrünün bütün çətinliklərinə, ağrı-acılarına, müharibənin vurduğu sarsıdıcı yaralara, işğal və qaçqınlıq faciələrinə baxmayaraq, xalqımız müstəqillik, azadlıq yolları ilə əzmlə, inadla, inamla irəliləyir. Müstəqilliyimizin təhlükə altında olduğu vaxtda - 1993-cü ilin iyununda xalqın çağırışı ilə Heydər Əliyevin hakimiyyətə xilaskar qayıdışı əslində əsl müstəqillik dövrünün başlanğıcı oldu. "Ömrümün qalan hissəsini də xalqıma qurban verirəm" deyib Azərbaycanın xilasını, əbədi qurtuluşunu naminə mübarizə meydanına atılan Heydər Əliyev tarixdə misli görünməyən fədakarlıq, siyasi müdriklik nümunəsi göstərdi. Bir daha vurğulamaq istəyirəm ki, 18 oktyabrda bünövrəsi qoyulan, 15 iyunla məhv olmadan xilas edilən Milli Qurtuluş yolu günbəgün, aybaay, ilbəl möhkəmləndi, davam və inkişaf etdirildi. 1994-cü ilin mayında atəşkəsə nail olunması, həmin ilin sentyabrında dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə böyük beynəlxalq iqtisadi sazişin - "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması, milli ordunun yenidən qurulması, ölkə daxilində dağıdıcı anarxiyaya, hərə-mərcliyə son qoyulması, sosial-siyasi, iqtisadi sabitliyin bərqərar edilməsi, xüsusilə, iqtisadi dirçəlişin

başlanması, Lissabon sammitində 53 aparıcı dövlətin dəstəyinə nail olunması, Böyük İpək yolunun bərpası istiqamətində həlledici addımlar atılması, lap bu yaxınlarda dünya miqyaslı nəhəng bir layihənin - Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru xəttinin təməl daşının qoyulması, qlobal tikinti işlərinə start verilməsi, praktik başlanılması - bütün bunlar Milli Qurtuluş günü ilə başlayan tarixi uğurların bir hissəsidir. Bəli, indi tam cəsarətlə deyə bilərik ki, Heydər Əliyevin xilaskarlıq missiyası, böyük perspektivlərə hesablanan uzaqgörən, müdrik siyasəti nəticəsində müstəqilliyimiz qorundu, Milli Qurtuluş yolumuz davam etdi, əbədi və dönməz xarakter aldı. Onu da məmnuniyyətlə vurğulamaq, səmimiyyətlə bildirmək istəyirəm ki, azad, müstəqil Azərbaycan dövlətini yeni XXI əsrə prezident Heydər Əliyev apardı. XXI əsrin ilk günlərindən başlayan bu yolun öndəri, dahi yol göstərəni də Heydər Əliyevdir. Bu yolun böyük uğurlara, əbədi xoşbəxtliyə qovuşacağına inanırıq. Buna Heydər Əliyevi özünə prezident seçən Azərbaycan xalqı, dünyanın 50 milyonluq bütün azərbaycanlıları inanır. Buna 10 illiyini bayram edən, zamanın sınaqlarından şərəflə çıxan Yeni Azərbaycan Partiyası bütün varlığı ilə inanır, bu inam və ümidlə, qalib və qüdrətli Heydər Əliyev ideyaları ilə silahlanaraq, dahi öndərin - Heydər Əliyevin ətrafında sıx birləşərək, səfərbər olaraq azad, müstəqil, daha xoşbəxt Azərbaycan naminə mübarizə aparır. İnanırıq ki, on yaşlı Yeni Azərbaycan Partiyası əbədi qalib partiya olacaq.

1969-cu ilin yayından Azərbaycana rəhbərlik edən, 70-ci illərdə respublikamızı sözün həqiqi mə'nasında bütöv inkişaf, intibah yollarına çıxaran Heydər Əliyev 1993-cü ilin faciəli, bəhrəli günlərində xilaskar qayıdışı ilə Azərbaycanı yenidən müdrik uzaqgörənlik, dahiyanə bir ağılla, siyasi diplomatik ustalıqla xilas etdi. Ötən il on illik yubileyini təntənə ilə qeyd edən azad, müstəqil Azərbaycan Respublikası möhtərəm prezi-

dentimizin, bütün dünya azərbaycanlılarının yeganə ümummilli lideri Heydər Əliyevin şah əsəridir desək, yanlışdır. O, Azərbaycanı yenidən yaradan, quran, yaxın-uzaq, gizli-aşkar imperiya maraqlarına cəsarətlə, mərdənliklə sinə gərəkək sosial-siyasi sabitlik, iqtisadi dirçəliş, tarixi intibah yollarına çıxaran dövlət xadimidir. Və mən bu sözləri yaza-yaza Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqına bəxş etdiyi ən böyük töhfə, ən layiqli davamı haqqında da düşünürəm. Bu, İlham Əliyevdir.

Heydər Əliyev evində, ocağında dünyaya gələn, onun həyat, siyasət, diplomatiya universitetlərində dərs alıb yetişən, kamilləşən İlham Əliyev müasir Azərbaycan siyasi reallığının ən perspektivli, ümummilli sevgi, ümid, inam qazanan ən nüfuzlu gənclər lideridir. "Gənclər lideri" ifadəsi, əslində, onun geniş miqyaslı fəaliyyət dairəsini tam dolğunluğu ilə əks etdirmir; o, artıq dünyanın ən məşhur siyasətçiləri, siyasi-analitik təfəkkür mərkəzləri tərəfindən qəbul olunan, etiraf edilən, layiqincə qiymətləndirilən, dünya diplomatiya meydanında özünəməxsus yeri, mövqeyi olan nüfuz sahibidir. O, istedadı ilə, intellekti, elmi-nəzəri dünyagörüşü ilə praktik-praqmatik fəaliyyəti bütöv vəhdət yaradan fenomenal siyasətçi, ləyaqətli dövlət xadimidir.

İnsanın böyüklüyü, dühası hər şeydən əvvəl onun mənsub olduğu xalqa xidmətinin miqyası, əhatə dairəsi, praktik nəticələri, tarixi perspektivləri ilə ölçülür. Xalqın, millətin tarix yolunda müstəsna rol oynayan, tələpəli vəzifələr, epoxal missiyalar həyata keçirən, beləliklə, ümumxalq, ümummilli dayağa, xilaskara dönməyən insanlar dünyanın ən böyük, əbədi xoşbəxtlərindərlər. Bu baxımdan, "Yola saldıığımız və hazırda yaşadığımız əsrlərin ən xoşbəxti kimdir?" sualına tam cəsarətlə və məs'uliyətlə belə cavab verə bilərik: HEYDƏR ƏLİYEV!

O, Azərbaycan tarixinin tək-tək dahilərinə, böyük dövlət xadimlərinə nəsib olan global işlər görmüş,

doğma Azərbaycan xalqı, Azərbaycan milli mədəniyyəti, Azərbaycan dili naminə misilsiz titanik fəaliyyət göstərmişdir. 70-ci illərdə Azərbaycanda reallaşan geniş miqyaslı sosial-mədəni, iqtisadi, tikinti-quruculuq işləri, bütöv milli-mədəni oyanış, dirçəliş, xalqın tarixi potensial imkanlarının, yaddaş enerjisinin müdrik uzaqgörənliklə səfərbər edilərək ümumi inkişaf, intibah yoluna istiqamətləndirilməsi - dərin sosial-psixoloji analitik təhlilə, ciddi elmi tədqiqata ehtiyacı olan bu fenomenal fəaliyyət Heydər Əliyevə məxsusdur. Əvvəlki yazılarımda qeyd etdiyim bir fikri bir daha vurğulamaq istəyirəm: 1969-cu ilin yayında Azərbaycanda hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev tariximizə tələpəli xoş töhfəsi, əvəzolunmaz qisməti idi, hətta deyirdim ki, xalqı daxilən, ruhən səfərbər edib böyük işlərə, böyük inkişafa istiqamətləndirmək üçün Tanrı göndərişi idi.

Azərbaycan xalqı xoşbəxtlikdir ki, onun Heydər Əliyev kimi dahi dövlət xadimi, müdrik prezidenti var. Yeni Azərbaycan Partiyası xoşbəxtlikdir ki, onun Heydər Əliyev kimi banisi, yaradıcısı, sədri, öndəri var. Bu hər bir YAP üzvünün qəlbinə qürur hissi ilə döyündürür, bizi daim mətin, mübariz, səfərbər olmağa səsləyir. Biz dahi xilaskarımız, müdrik prezidentimiz Heydər Əliyevdən doğma xalqa, vətənə, Azərbaycana yorulmadan xidmət etməyi, milli-mədəni dəyərlərimizin keşiyində dayanmağı, müqəddəs sərəvətimiz olan Azərbaycan dilini sevməyi, bu dildə danışmaqdan qürur duyumağı öyrənməliyik. Biz Heydər Əliyevdən əsl Azərbaycançılığı, vətənciliyi, milliliklə dünyaviliyin əhəngdar vəhdətini, bir sözlə, Heydər Əliyevçiliyi öyrənməliyik. Mən bu yolda xalqımıza, dünyada yaşayan bütün azərbaycanlılara, eləcə də bu günlərdə on illiyini təntənə ilə bayram etdiyimiz Yeni Azərbaycan Partiyasına böyük uğurlar, yeni-yeni qələbələr arzulayıram.

"Azərbaycan" qəzeti,
2002-ci il, № 248

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ İNTEQRASIYADAN İSTİFADƏ İMKANLARINA DAİR

Şəmistan MİKAYİLOV,
pedaqoji elmlər doktoru, professor.

Təhsil islahatı ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə işinin yenidən qurulmasını, təhsilimizin dünya təhsil sistemində inteqrasiya olunmasını təxirəsalınmaz vəzifə kimi qarşıya qoyur. Bu da təlim-tərbiyə işində köhnəlmiş metod və priyomlardan, iş mexaniki yanaşmadan əl çəkməyi, daha səmərəli yollardan istifadə etməyi tələb edir. Deyilənlərdən aydın olur ki, İslahatın tələblərinə əsasən təhsillə, təlim-tərbiyə ilə bağlı aparılan tədqiqatlar da öz istiqamətini dəyişməli, daha optimal iş üsulları müəyyənəndirilməlidir.

Müasir dövrdə təhsil sahəsində bilimin inteqrasiya yolu ilə verilməsi daha səmərəli hesab edilir. Bunu nəzərə alaraq ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyatın tədrisində inteqrasiyadan istifadəyə geniş yer verilir.

Hər bir təlim fənninin müəyyən spesifik xüsusiyyətə malik olması həqiqətdir. Tədqiqat obyektini seçilən problem (inteqrasiyadan istifadə) bizim araşdırmamızın əsas xəttini təşkil edir. Tədqiqatdan düzgün, obyektiv qənaətə gəlmək üçün aşağıdakı istiqamətlərdə iş aparılmışdır.

a) Bədii materiallar üzərində iş zamanı inteqrasiyadan istifadə təcrübəsini öyrənmək və qabaqcıl müəllimlərin iş üsulu ilə tanış olmaq məqsədilə şəhər və rayon məktəblərində müşahidə aparılmış, ədəbiyyatı tədris edən müəllimlər arasında sorğu vərəqəsi paylanmış, əldə olunan materiallar təhlil süzğəcindən keçirilmişdir;

b) Ədəbiyyatdan program və dərsliklər inteqrasiya baxımından nəzərdən keçirilmiş və şagirdlərin ədəbi biliminin inkişafına onun təsiri öyrənilmişdir;

c) Ümumtəhsil məktəblərində öyrədilən söz sənətkarlarının həyat və yaradıcılığı inteqrasiya baxımından nəzərdən keçirilmişdir;

ç) Şagirdlərin izahlı lüğətlər üzərində işləmə bacarıqları ilə tanış olunmuşdur;

d) İnternet vasitəsilə xarici ölkələrin təcrübəsi ilə tanış olmağa təşəbbüs göstərilmişdir.

e) İnteqrasiyadan istifadə prosesində yaranan elmi-metodik ideyanın faydalılığı məktəb təcrübəsində nəzərdən keçirilmişdir.

Ədəbi-bədii materialın öyrədilməsi prosesində inteqrasiyadan istifadənin səmərəsindən danışmadan əvvəl onun mahiyyətini açmaq lazım gəlir. Bu barədə düzgün fikir söyləmək məqsədi ilə müxtəlif mənbələrə, o cümlədən ensiklopediyaya nəzər salmağı lazım bildik. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında deyilir: "İnteqrasiya latın sözü olub (itegratio-bərpəetmə, tamamlama, inteqrasiya) ayrı-ayrı hissələrin tamda birləşməsi haqqında sistemlər nəzəriyyəsi anlayışıdır..."

İnteqrasiya termini diferensasiya ilə yanaşı, onların yaxınlaşması və əlaqəsi prosesini xarakterizə etmək üçün işlədilir..."

Belə bir açıqlamadan sonra ayrı-ayrı sahələrdə inteqrasiyadan danışılır. Məsələn, dillərin inteqrasiyası, biologiyada inteqrasiya və s.

Əlbəttə, təlimdə inteqrasiyadan istifadəni yuxarıda deyildiyi kimi təsəvvür etmək çətinidir, lakin açıqlamada işlədilən "tamamlama" anlayışına əsaslanmaq, ona əməl etmək olar və bu yolla təlim materialının yaxşı mənimsənilməsinə kömək etməyin

mümkün olduğunu məktəb təcrübəsi təsdiq edir. Öyrədilən biliyin tamlığı, bütövlüyü hər cəhətdən faydalıdır. Bu, eyni zamanda didaktik tələbdir.

Ensiklopedik məlumatdan aydın olur ki, inteqrasiya diferensasiya ilə əlaqədardır. Bu anlayışların (inteqrasiya və diferensasiya) mahiyyətinə nəzər saldıqda onlar bir-birinin əksi kimi başa düşülür. Belə ki, inteqrasiya dedikdə tamamlama, yığma, müxtəlif məsələləri əlaqələndirmə; diferensasiya dedikdə isə tamı, bütövü müəyyən hissələrinə ayırmaq, açmaq, parçalamaq nəzərdə tutulur. Məsələ üzərində bir qədər dərinləşməyə düşüdükdə belə qənaətə gəlmək olur ki, bu və ya digər materialın hazırlanmış məktəbliyə çatdırılmasında həm inteqrasiya, həm də diferensasiya iştirak edir. Belə ki, təlim materialı hazırlanmış dərsliyə daxil edildikdə inteqrasiyadan istifadə olunur. Başqa sözlə, hər hansı problemlə bağlı şagirdlərə müəyyən bilik vermək üçün müxtəlif sahələrdən məlumat toplanmış ümumiləşdirilir. Məsələn, xalq şairi S.Vurğunun "Azərbaycan" şe'rinə müxtəlif sahələrə - coğrafiya, biologiya, musiqi, təbii sənət və s. dair məlumat var. Belə ki, Azərbaycanın ayrı-ayrı guşələrinin adı çəkilir, sözlə respublikamızın xəritəsi verilir; hər bir bölgədə diqqəti cəlb edən cəhət qeyd edilir: "Bu yerlərdə limon sarı"... deməklə Lənkəran rayonunda sitrus bitkiləri üçün əlverişli iqlim şəraitinin olduğu oxucunun nəzərinə çatdırılır.

Yaxud: "Havalansın Xanın səsi, Qarabağın şikəstəsi" misraları Qarabağın Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin beşiyi olduğuna işarədir. Şe'rin bütün misraları Azərbaycanın təbii gözəllikləri haqqında bu və ya digər istiqamətdə məlumat verir.

Nümunələrin izahından aydın olur ki, şe'rdə müxtəlif sahələrə dair məlumatlar poetik dillə ifadə olunur. Fikrimizə, bu şe'rdə şairin lirik duyğuları ilə yanaşı, oxucuya respublikamız haqqında inteqrativ məlumat da verilir. Sənətkar bu məlumatları uzun müddət davam edən müşahidəsinin nəticəsi kimi cəmləmiş, toplamış və respublikamızın xüsusiyyətlərini ifadə edə biləcək səviyyədə oxu-

cuya çatdırmışdır. Başqa cür deyilsə, Azərbaycanın təbii gözəlliyini, musiqi mədəniyyətini, tarixi keçmişini poetik şəkildə ifadə edən bu şe'r inteqrativ yolla yaradılmışdır. Təlim məqsədi ilə dərsləklərə daxil edilmiş bütün materiallara nəzər saldıqda aydın olur ki, onların, demək olar ki, hamısında inteqrasiya özünü bu və ya digər şəkildə göstərir.

Dərsliyə daxil olan hər hansı material şagird üçün bilik mənbəyidir. Ümumiləşdirilərək dərsləkdə verilən material müəllim tərəfindən izah edilərək şagirdlərə çatdırılır. Təlim materialı inteqrasiya yolu ilə hazırlanmış olsa da, dərslə onun çözülməsi, izahı diferensasiya yolu ilə aparılır. Buradan aydın olur ki, təlim işində inteqrasiyanı diferensasiyadan ayırmaq olmaz. Təlim məqsədi ilə seçilib kitaba daxil olan material müəllif tərəfindən inteqrasiya edilir, dərslə prosesində isə müəllim tərəfindən açılır - diferensasiya edilir.

Müəllimlərlə aparılan müsahibədən aydın olur ki, onlar bəzən inteqrasiya ilə fənlərarası əlaqəni eyni anlayış kimi qəbul edirlər. Doğrudur, bu anlayışlar arasında həqiqətən yaxınlıq var, lakin bunların mahiyyətcə üst-üstə düşdüyünü söyləmək olmaz. Tədqiqatdan aydın olur ki, inteqrasiya ilə fənlərarası əlaqənin fərqi belə izah etmək lazım gəlir: fənlərarası əlaqə proqram materialları arasındakı əlaqədir. Bu o deməkdir ki, əlaqənin tərəfləri ilə bağlı verilən biliyin arxasında proqram dayanmalıdır. Həm də əlaqələndirməli olan bilik şagirdlərə əvvəlcədən verilmiş olsun.

İnteqrasiyadan istifadə etdikdə isə proqramın tələbi nəzərə alınmaya da bilər. Təcrübə göstərir ki, təlim prosesində inteqrasiyadan istifadə zamanı bilavasitə təlim materialının izahına kömək edən fikrin şagirdlərə aydın çatmasını asanlaşdıraraq məlumatdan istifadə etmək lazım gəlir. Bədii əsər üzərində iş zamanı bəzən elə bir məsələnin açılması tələb olunur ki, onu başqa təlim fənninin proqram materialları ilə əlaqələndirmək olmur, belə halda müxtəlif rəvayətlərdən, deyimlərdən məlum olan informasiyalardan istifadə etməklə şagirdlərin təsəvvürlə-

rini aydınlaşdırmaq zərurəti meydana çıxır: verilən məlumat, bilik bu yolla tamamlanır. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı nümunələrinin izahı zamanı buna daha çox ehtiyac yaranır. Fikir aydınlığı üçün Məhsəti Gəncəvinin bir rübaisini nəzərdən keçirmək olar:

*Xoşbəxtdir ruxinə rux qoysa hər kəs,
Rux eyləyəni bax edə bilməz.
Mən ruxuna baxım, yoxsa oyuna
Belə halda mat olmayım, neyləyim bəs*

Şagirdlər verilən bu dörd misranın düzgün olaraq rübai olduğunu deyirlər. Axı onlara məlumdur ki, rübai həmcə yığcam, lakin dərin məna ifadə edən şe'r şəkildir.

Əgər göstərilən misralar şagirdlərə təqdim edilirsə, o necə izah olunmalıdır? İfadə olunan fikir nədən ibarətdir? Şairənin hansı sənətkarlıq keyfiyyəti meydana çıxır?

Bu rübai şagirdlər üçün olduqca maraqlı və faydalıdır. Belə ki, həmin misralarda şahmat fiqurlarının gedişlərinin poetik ifadəsi verilir: nümunə kimi götürülən misralardan aydın olur ki, Məhsəti Gəncəvi şahmat oyununu da yaxşı bilirmiş. Bu fakt özlüyündə indi də ciddi əhəmiyyət verilən bir idman növünün çox qədim tarixə malik olduğunu göstərir və şagirdlərdə ona maraqlı hissi oyadır; şahmat taxtası üzərində fiqurların gedişi haqqında təsəvvür yaradır; şairənin sözdən istifadə bacarığını və hazırcavablığını göstərir. Həmin rübainin yaranması haqqında belə bir rəvayət danışılır:

Məhsəti xanım əri Əhməd Xatiboğlu ilə şahmat oynayırmış. Xatiboğlu topla (fiqur) şah e'lan edir. Məhsəti xanımın şahı müdafiə etməyə imkanı olmur, oyunu uduzur. Pərt olmamaq üçün elə oradaca (bədaxətən) həmin rübaini deyir. Bu, şairənin çox hazırcavab olduğunu göstərir. Rübaidə şairənin sözdən istifadə bacarığı da diqqəti cəlb edir: "rux" sözü verilən misralarda iki mənadə işlədilir - birinci misrada "rux" üz (sifət), ikinci misradakı "rux" isə "top" (şahmat fiquru) mənasında işlədilir. Maraqlı cəhət budur ki, fiqurların gedişi də poetik yolla oxucunun nəzərinə çatdırılır.

Deyənləri ümumiləşdirərək demək olar ki, belə məlumatları fənlər-

arası əlaqə yolu ilə şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq mümkün olmadığı halda, inteqrativ yolla materialın izahında müvəffəqiyyət qazanmağın mümkünlüyünü məktəb təcrübəsi sübut edir. Cəsarətlə onu da deyə bilərik ki, gözəl sənət nümunəsi kimi diqqəti cəlb edən bədii əsər inteqrativ yolla yaranır. Yəni də bir bədii parçaya - Xaqani Şirvaninin "Töhfətül-İraqeyn" əsərinin "Ərzin fəziləti haqqında" adlanan hissəsində aşağıdakı misralara nəzər salmaq olar:

*...Səfərdə uzağa tutub üzünü,
Dördüncü iqlimə çatdır özünü
O dördüncü iqlim yeddinci göydən,
Yerin sayəsində üstündür bilsən,
Günəş ölkələrə, qızardımı dan,
Yayır öz nurunu dördüncü qatdan
Dördüncü növbədə yarandı insan,
Sırada dördüncü kitabdır Quran.
Dördüncü ölkəyə səfər et sən də,
Çatarsan məqsədə bu səfərdə...*

Bu misralarda şairin oxucuya kainat haqqında inteqrativ məlumat verdiyi göz qabağındadır. Parça üzərində iş zamanı müəllim bir sıra beytləri, hətta ayrı-ayrı söz və ifadələri açmaq, şərh etmək məcburiyyətində qalır. Əks halda poetik fikir oxucuya çatmır. Şərhdən aydın olur ki, günəş göyün dördüncü qatında yerləşir; insan dördüncü yerlidir (məxluqatın yaranma sırası belədir: cəmədat (cansız təbiət), nəbatət (bitki aləmi), heyvanat (heyvanlar aləmi), insan; Quran dördüncü müqəddəs kitabdır: Təvrat, Zəbur, İncil, Quran.

Deyənlərə əsaslanaraq təlim prosesində inteqrasiya ilə diferensasiyanın münasibətində bir cəhət də qeyd etmək lazım gəlir: müəllim bilik verir, şagird isə bilik alır. Sınıfdə bədii material üzərində iş zamanı şagirdlərin aldıkları bilik inteqrativ bilikdir, bu və ya digər mətnin məzmununa əsasən müxtəlif sahələrə dair məlumat alırlar. Şagirdlər üçün inteqrativ xarakter daşıyan materialın izahında müəllim diferensasiyadan da istifadə edir. Yeri gələndə məndə işlədilmiş bir sözün izahı müəllimdən həsiyyə çıxmağı, yəni həyatın bu və ya digər sahəsinə dair məlumat verməyi tələb edir ki, bunun diferensasiya olduğu şübhəsizdir.

CƏFƏR CABBARLININ "ANA" ŞE'RİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ YOLLARI

Soltan HÜSEYNOĞLU,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent,
Bəybala ABBASLI,
ali kateqoriyalı müəllim.

Unudulmaz Cəfər Cabbarlının "Ana" şe'rinin VII sinifdə öyrədilməsi məqsəduşğundurmu?

Bu sual ilk növbədə iki məqamın aydınlaşdırılmasını tələb edir:

1. Əsərin mövzusu, onda bədii həllini tapan problem səkkizinci sinif şagirdləri üçün vacibdirmi, əhəmiyyətliydirmi?; 2. Səkkizinci sinif şagirdlərinin biliyi, bacarığı, təcrübəsi bu şe'rın məzmununu və ideyasını qavramağa imkan verirmi?

Bu məqamlarla bağlı orta məktəb müəllimləri fərqli mövqələrdə dayansalar da, əksəriyyət şe'rın VIII sinifdə tədrisini məqsəduşğun hesab edir. Müəllimlər, haqlı olaraq, qeyd edirlər ki, şagirdlər hələ VIII sinifə qədər ana mövzusunda xeyli əsərlə tanış olurlar. "Ana" şe'rinin mövzusu şagirdləri dərhal cəlb edir. Problemin bədii həllindəki orijinalıq da şagirdlərin diqqətini çəkir.

Lakin müəllimlərin çoxu belə bir cəhətin də üzərində dayanırlar ki, bu şe'rın ideya və məzmununun açıqlanması və mənimsədilməsi müəllimdən az zəhmət tələb etmir. Bə'zi misraları, hətta bəndləri şagirdlər aşağı siniflərdə qazandıqları bilik və bacarıqlara əsasən müstəqil qavraya bilsələr də, əsərin bütövlükdə qavranılması, mətnaltı mə'naların açıqlanması müəllimdən tək cə filoloji hazırlıq yox, həm də gərgin iş tələb edir.

Deməli, əsərin ideya və məzmununun mənimsədilməsi müəllim-şagird əməyinin ustalıqla uzlaşdırılması şəraitində mümkündür.

Bəs əsərin öyrədilməsi prosesində şagirdlərin əqli əməyini necə təşkil etmək lazımdır? Onların zehni fəallığının və müstəqilliyinin səmərəliliyinə necə nail olmaq mümkündür?

Məqalədə bu sualların cavabının açıqlanmasına daha çox diqqət yetirilmişdir.

"Ana" şe'rinin tədrisinə proqramda ayrılan iki saatin birincisi məzmunun öyrədilməsinə həsr edilmişdir. Məzmun üzərində iş aparılarkən, bizcə, iki məsələyə daha çox diqqət yetirilməlidir. **Birincisi**, şe'rdəki hər misranın, bəndin şərhində proqramın aşağıdakı tələbi həyata keçirilməlidir: **"Şe'rdə müqəddəs varlığa - anaya sonsuz məhəbbətin səmimi ifadəsi. Əsərdə coşğun, bərk ovqatla həzin, kövrək hissələrin qovuşması.**

Şe'rın doğurduğu emosionalıq, sözlərin ustalıqla seçilməsi".

İkinci məsələ işin təşkili ilə bağlıdır; əsərin məzmununun mənimsədilməsi prosesində şagirdlərin fəallığı tə'min edilməlidir. Təcrübədən mə'lumdur ki, şe'rın bə'zi misraları və bəndləri şagirdlər tərəfindən ya tam müstəqil, ya da müəllimin cüz'i köməyi ilə açıqlana bilər. Bir şərtlə ki, məndəki çətin sözlərin mə'nası əvvəlcədən öyrənilmiş olsun.

Bəs "Ana"dakı çətin sözlər şe'rın öyrədilməsinin hansı mərhələsində izah edilməlidir?

Bu şe'rın həcmi, məzmunu çətin sözlərin izahlı oxu prosesində aydınlaşdırılmasını zəruri edir. Əsərin sinifdə ilkin - izahlı oxusunu müəllim şagirdlərin fəal iştirakı ilə (Artıq qeyd edildi ki, kimi, bir sıra misra və bəndlər müəllimin öteri köməyi ilə şagirdlərin özləri tərəfindən aydınlaşdırılır) həyata keçirilməlidir.

Giriş sözündən sonra şe'rın iki, yaxud üç bəndi müəllim tərəfindən ifadəli oxunmalıdır (Bədii söz ustasının ifasını əks etdirən lent yazısını da səsləndirmək olar). Bu, şe'rın məzmununa uyğun ovqatın yaradılması baxımından faydalıdır.

Eləcə də şe'rın bədii gözəlliyi həmin prosesdə özünü qabarıq göstərir.

Sonra şagirdlərin diqqəti şe'rın ilk iki misrasındakı ("Əgər bütün bəşəriyyət ədvvü canım ola, Ürək süqut eləməz aldığı mətanətdən") çətin sözlərin - "bəşəriyyət" (burada: insanlar), "ədvvü" (düşmən, yağı), süqut (burada: düşmə), "mətanət" (burada: möhkəmlik, sabitlik), üzərində cəmləşdirilir. Müşahidələr göstərir ki, şagirdlərin əksəriyyəti bu iki misrada ifadə olunan fikri, belə demək mümkündürsə, hərfi anlamda şərh edə bilirlər; təxminən belə: "Bütün insanlar mənim düşmənim olsa belə, ürəyim öz möhkəmliyindən qalmaz".

Cavabların bu məzmununda olması şagirdlərdə obrazlı ümumiləşdirmə bacarığının zəif olmasından irəli gəlir. Yalnız tək-tək şagirdlərdə məsələyə fərqli yanaşma cəhdi olur. Məhz həmin cəhdlərə istinad edən müəllim lirik qəhrəmanın niyyətini açıqlayır: "Lirik qəhrəman dözümlü, iradəli bir adamdır. Saysız-hesabsız düşmən qazanarsa, yenə onun iradəsindəki möhkəmlik, təbiətindəki sakitlik və sabitlik pozulmaz".

Sonrakı iki misradakı ("Ricavü xəvfə məkan vermərəm, gər alimlər min il də və'z edələr dəhşəti-qiyamətdən") "rica" (xahiş), "xəvf" (alçalmaq), "məkan" (yer) sözlərinin mə'nası dərslərdə açıqlansa da, şagirdlərin əksəriyyəti bu misralardakı fikri aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkirlər. Əlbəttə, bu, səbəbsiz deyil; həmin misralardakı "və'z etmək", "dəhşəti, qiyamət" sözlərinin arxasındakı mə'nayı, eləcə də "gər" sözünü məktəblilər ziddiyyətli, çox vaxt isə yanlış başa düşürlər. Onların mə'nasını açıqlamaq müəllimin öhdəsinə düşür. Və müəllim əlavə edir ki, lirik qəhrəmanı düşmənin çoxluğu sarsıtmadığı kimi, hər kəsin öz əməlləri üçün cavab verməli olacağı günün - qiyamət gününün dəhşəti də onu qorxutmur.

İkinci bənddə ifadə olunan fikri, adətən şagirdlərin özləri izah edirlər. Bu, tək-cə həmin bəndin nisbətən asan olması ilə əlaqədar deyil. Bu, həm də ona görə mümkündür ki, şe'rın birinci bəndinin öyrənilməsi prosesində şagirdlər şairin üslubu, fikri ifadə etmə tərzində müəyyən təcrübə qazanmış olurlar. Bu bənddəki çətin sözlərin - "iciz" (acizlik), "bəyan" (bildirmək) mə'nasını dərslərdən öyrənən şagirdlərə müəllim əvvəlcədən xəbərdarlıq edir ki, ikinci misrada ("Və ya ki, və'd edələr dövləti - cahanı mənə") ifadə olunan fikir üçüncü və dördüncü misralarda ("Ki, bir kəsə baş əyib iczimi bəyan eləyim, Əyilmərəm nə ki yer, versələr səmanı mənə") tamamlanır.

Bu bəndin mə'nasının izahında xeyli fəallıq göstərən, bir-biri ilə ciddi diskussiyaya girişən şagirdlərdə nə **obrazlı konkretləşdirmə**, nə də **obrazlı ümumiləşdirmə** bacarığı qənaətbəxş olmur. Məhz bu, müəllimin aşağıdakı məzmununda açıqlamasını tələb edir: İkinci bənddə lirik qəhrəmanın xasiyyətinin başqa cəhətləri meydana çıxır. Birinci bənddə lirik qəhrəmanın qorxmazlığı, ürəkli, cəsarətli olması ifadəsini tapıbsa, ikinci bənddə onun vüqarlı, ləyaqətli adam olması aydınlaşır. O öz qürurunu bütün dünyanın var-dövlətinə belə dəyişməz!

Üçüncü bəndin çətin sözlərini - "şəmşir" (gülünc), "haşa" (əsla), "həqirənə" (alçalmaqla), "tə'zim" (baş əymək) dərslərdən öyrənən şagirdlər misraların mə'nalarını aydınlaşdırmaqda xeyli fəallıq göstərirlər. Lakin cavablarda ümumiləşdirmə yenə zəif olur. Şagirdlərin cavablarını öz əlavələri ilə zənginləşdirən, tamamlayan müəllim onların diqqətini aşağıdakı nəticəyə yönəldir: Ölüm insan üçün dəhşətlidir. Ürəkli, cəsarətli adamların çoxu ölüm qarşısında acizləşir. Lirik qəhrəman qüdrətli, əyilməz olduğunu bir daha ifadə edir; düşmənin çox olmasından çəkinməyən, ləyaqətini, mənliliyini var-dövlətdən uca tutan bu adam hə-ta ölüm təhlükəsi qarşısında belə əyilməyəcəyini, alçalmayacağını bəyan edir.

Dördüncü bəndin ilk misrası ("Cahanda yox elə bir qüvvə baş əyim ona mən") lirik qəhrəmanın xarakteri, həyata baxışı barədə deyilənlərə yekun vurur. Son üç misrada isə lirik qəhrəmanın oxucu üçün olan keyfiyyətləri aşkara çıxır. Çətin sözlərin - "fəqət" (yalnız), "vücut" (varlıq), "xaki-payinə" (ayağının altındakı torpağa) mə'nasını dərslərdən öyrənən şagirdlər həmin misralardakı məzmu-

nu emosional-obrazlı qavramaqda çətinlik çəkirlər. Məzmun şagirdlərin əksəriyyəti tərəfindən ümumi şəkildə qavranılır. Müəllimin əlavəsinə ciddi ehtiyac duyulur. O, qeyd edir ki, ikinci misrada ("Fəqət nə güclü, zəif bir vücut var, yahu") çox maraqlı qarşılaşdırma var; lirik qəhrəman elə bir varlıqdan danışır ki, o, həm son dərəcə güclü, həm də zəifdir. Bu da maraqlıdır ki, heç nəyin qarşısında əyilməyən, heç bir qüvvənin önündə acizlik göstərməyən lirik qəhrəman zəif bir varlığın ayaqlarının altındaki torpağa yığılmağa, hər gün müt'ə bir vəziyyətdə onun ayaqlarından öpməyə hazır olduğunu e'lan edir.

Növbəti - **beşinci** bənddə həmin varlığın kimliyi mə'lum olur. Şagirdlər həmin bəndin çətin sözlərini - "səcdə" (burada: diz çökmək), "fəxarət" (burada: fəxr etmək), "bəla bəhri" (bəla deryası, qəm dənizi), öyrəndikdən sonra misraların mə'nasının aydınlaşdırılmasında yüksək fəallıq göstərirlər. Müəllimin əlavəsi isə yığcam olur: Lirik qəhrəmanın bu sözlərinə diqqət edin - "Əgər ananın əli ilə qəm deryasına düşsəmsə özümü istirahət məclisində sayaram". Heç bir ana övladına pislik etməz, bunu lirik qəhrəman da bilir. O, həmin fikri anasına bəslədiyi məhəbbətin böyüklüyünü ifadə etmək üçün söyləmişdir.

Təcrübədən mə'lumdur ki, şe`rin **altıncı** bəndindəki fikirləri müstəqil izah etməkdə, hətta güclü sinfin şagirdləri də çətinlik çəkirlər. Buna səbəb bənddə çətin sözlərin çox olması deyil. Başlıca səbəb bədiiyyə nail olmaq üçün şairin hər misrada söz sırasını pozması olmuşdur. Şagirdlər sözlərin və fikirlərin arasındakı məntiqi əlaqəni müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Dərslikdə həmin bənddəki bir sözün - ("taqi-səməvi") mə'nası açıqlanmışdır. Lakin birinci misradakı "bəhri-biaman" (amansız derya, dəniz) sözünün də mə'nası izah edilməlidir. İzahlı oxuda təkcə fikrin başa düşülməsinə yox, həm də təsvir olunanların şagirdlər tərəfindən təsəvvür edilməsinə də çalışmaq lazımdır.

Birinci misrada ("Əs, ey külək, bağır, ey bəhri-biaman, ləpələni!") lirik qəhrəmanın küləyə və "bəhri-biaman"a müraciəti ifadə olunub; külək var gücü ilə əs-sin, bağırsın, amansız dəniz ləpələnsin, yerindən, yatağından çıxıb dünyanı (ikinci misradakı "atlı cahana sən" sözləri "bəhri-biaman"a aiddir) bassın...

İkinci misranın ("Atlı cahana sən, ey ildırım, alış, parla!") ikinci parçası ildırma müraciətlə söylənir.

Adətən, şagirdlər üçüncü misradakı ("Gurulda, taqi-səməvi, gurulda, çatla, dağıl") "çatla" sözündən əvvəl fasilə etmədiklərinə görə "çatla" və "dağıl" sözləri dördüncü misradakı "günəş" sözünə yox, üçüncü misradakı "taqi-səməvi" sözünə aid edilmiş olur. Nəticədə dördüncü misranın izahında şagirdlər çaşıb qalırlar: Yağış bəyəm günəşdən yağır?

Müəllim yeddinci bəndin birinci misrasını da ("Bunlar mənə əsər eylərimi? Mütəlaqa yox! Yox!") cəlb etməklə üçüncü və dördüncü misraların məzmununu ilə bağlı şagird izahına aydınlıq gətirir: Lirik qəhrəman ən gözlənilməz və dəhşətli təbii fəlakətdən belə çəkinmir, qorxmur. Buna görə də göy qüvvəsinin aramsız və şiddətlə guruldaması, buludun leysan yağış yağdırması ona əsər etmir.

Şagirdlər yeddinci və səkkizinci bəndlərin hər birini ayrıca izah etməyə çalışdıqlarından həm çətinlik çəkir, həm də bəndlərdəki fikri təhrif edirlər. Müəllif fikrinin dəqiq və aydın başa düşülməməsi sonrakı mərhələlərdə həyata keçirilən ifadəli oxuya da mənfəi tə'sir edir.

Bizcə, müəllim həmin bəndləri oxutmadan əvvəl onlarda fikrin necə inkişaf etdirildiyini yığcam şəkildə aydınlaşdırmalıdır. Bu izahın əsasında aşağıdakı fikir dayanmalıdır: Yeddinci bəndin ikinci misrasındakı ("Fəqət ana! O müqəddəs adın qabağında") fikir səkkizinci bəndin birinci misrasından ("Bütün vücudum əsər, ruhum eyləyər pərvaz") başlayaraq davam etdirilir və şe`rin sonuncu misrasında ("Ana... Ana... Sənə mən rahibəm itaətdə!..") tamamlanır. Yeddinci bəndin üçüncü və dördüncü misraları isə ara cümlələrinin oxusunda olduğu kimi, aşağı tonda oxunur. İntonasiyanın aldığı çalar (xüsusən, səs tonunun aşağı

ğı düşməsi) bu iki misrada ifadə olunan fikrin fərqləndiyini nəzərə çarpdırmaq baxımından ən yaxşı vasitədir.

Müəllimin izahından sonra şagirdlərin diqqəti yenidən yeddinci və səkkizinci bəndlərə cəlb edilir. Şagirdlər bu dəfə ciddi çətinlik çəkmədən həmin bəndlərin məzmununu açıqlayırlar: Heç bir canlıdan, ölümdən, dəhşətli təbii fəlakətdən çəkinməyən, qorxmayan lirik qəhrəman yalnız müqəddəs varlığın - ananın qarşısında acizləşir. Titrək dodaqlarına təbəssüm qonan ananın pak qucağına sığınaraq əzizlənən lirik qəhrəman bütün vücudunun titrəyəcəyinə, ruhunun qanadlanaraq şirin xəyal aləmində səmalara uçaacağına inanır və bunu e'tiraf edir. O e'tiraf edir ki, ananın müqəddəs qucağında bütün vücudu gücdən, qüvvədən düşər və bu zəif varlığa tabe olar, dili isə yalnız anasını çağırır, həmişə onun qulluğunda durmağa hazır olduğunu pıçıldar.

Şe`rin məzmununun necə mənimsənildiyini aşkara çıxarmaq və qavranılanları möhkəmləndirmək məqsədilə aşağıdakı suallardan istifadə etməklə müsahibənin aparılması məqsəduyğundur:

1. Şe`ri şərti olaraq neçə hissəyə ayırmaq olar?
2. Həmin hissələrin məzmunu arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirin.
3. Lirik qəhrəmanın qorxmazlığı, əyilməzliyi hansı sözlərdə, misralarda daha tutarlı ifadə edilmişdir?
4. Onun "zəifliyi", ovqatındakı dəyişiklik şe`rin hansı bəndlərində və misralarında daha tə'sirli verilmişdir?

Müsahibə prosesində şagirdlərin məndən nümunələr gətirməklə mülahizələrini sübut etmələrinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Şe`rin məzmununun öyrədilməsinə həsr edilən və yuxarıda təklif edilən qaydada aparılan dərsin ev tapşırığı necə olmalıdır?

Əlbəttə, ev tapşırığını müxtəlif variantlarda vermək mümkündür. Aşağıdakı variantı daha uğurlu hesab edirik:

1. Çətin sözlərlə, misralarla əlaqədar qazanılmış biliyi möhkəmləndirmək və zənginləşdirmək.
2. Şe`rin məzmununun öyrənilməsinə dərinləşdirmək (əsərin məzmunu ilə bağlı dərslikdə verilmiş suallara ətraflı cavab hazırlamaqla).
3. Məntiqi vurğulu sözləri, qafiyələri müəyyənləşdirmək.
4. Ayrı-ayrı misraları və bəndləri oxuyarkən səsdəki (intonasiyadakı) dəyişmələrə diqqət yetirmək, səbəbini aydınlaşdırmaq.

Ev tapşırığının ilk iki tələbi sinifdəki işin davamıdır. Son iki tələb isə ikinci dərs saatında aparılacaq işə hazırlıq məqsədi ilə tapşırığa daxil edilmişdir.

İkinci dərs saatı ev tapşırığının yoxlanılması ilə başlanır. Yoldaşlarının cavablarına şagirdlərin münasibət bildirməsinə, əlavələr etmələrinə geniş imkan yaradılır.

Yeni dərsin mövzusu ("Şe`rin təhlili və ifadəli oxusu üzrə iş") e'lan edilir. Əs-lində şe`rin izahlı oxusunda təhlil ünsürlərinə geniş yer verilmiş olur. Başqa sözlə, şagirdlər elə birinci saatda lirik qəhrəmanın xarakteri, müqəddəs varlığa - anaya münasibəti barədə aydın təsəvvür qazanırlar. Deməli, ikinci dərs saatında təkrara yol verilməməli, şe`rin bədii məziyyətlərinin açıqlanmasına daha çox diqqət yetirilməlidir. Bunun üçün dərslikdəki "Oxuyun. Fikirləşin. Cavab verin" başlıqlı mətnin oxudulması və ondakı suallara cavabların hazırlanması ön plana çəkilməlidir. Həmin mətnin başlanğıcı təhlili səciyyə daşıyır: "... Anaya məhəbbətin böyüklüyü, ülviliyi əsərdə ustalıqla qələmə alınmışdır. Heç bir çətinlikdən, hətta ölümdən belə qorxmayan, heç kimin və heç nəyin qarşısında əyilməyi ağılına belə gətirməyən şair ananın qarşısında qul tək dayanmağı özünə şərəf sayır".

Bunun ardınca şagirdləri əsərin təhlili ilə bağlı müstəqil fikir söyləməyə sövq edən suallar (Bu hissələrin səmimiyyətini şair ifadə edə bilmişdirmi? Əgər ifadə edə bilmişdirsə, buna hansı yolla nail olmuşdur?) əsasında müsahibə aparılır.

MƏCAZLARIN ÖYRƏDİLMƏSİ

Ataəmi MİRZƏYEV,
filologiya elmləri namizədi.

Məcazlar (bədi təsvir vasitələri) əsərin dilini bədiiləşdirən, ona şairinə gözəllik və incə mə'nalar verən vasitələrdəndir. Bədi ədəbiyyatda ümumiyyətlə poetik vasitələrin rolu olduqca böyükdür. Təcrübə göstərir ki, şagirdlərin bir qismi bədi təsvir və ifadə vasitələri ilə bağlı bilikləri qavramaqda, yaxud qazanılmış bilikləri tətbiq etməkdə ciddi çətinlik çəkir. Bunun bir mühüm səbəbi ədəbiyyat nəzəriyyəsindən biliklərin məktəbdə formal mənimsənilməsidir. Elə bunun nəticəsidir ki, məcazlar barədə müəllimdən mə'lumat alan, "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi" kitabından müvafiq materialla tanış olan şagirdlərin əksəriyyəti məcaz növlərini fərqləndirməkdə acizlik göstərirlər. Müxtəlif məktəblərin XI siniflərində apardığımız müşahidələr, eləcə də qəbul imtahanlarının nəticələri belə qənaətə gəlməyimizə səbəb olmuşdur ki, hətta məcazın sadə növü olan epitet də digər məcaz növləri ilə qarışıq salınır. Halbuki bədi mətnlərin üzərində şagirdlərin muntəzəm işlədilməsi uğurlu nəticələrin əldə edilməsinə səbəb olur.

Misallara nəzər salaq.

1. *Mən qurbanı olum ənber tellerin
Qönçə dodaqların, püstə dillərin,
O lələ rüxsarı, mişkin xalların
Oduna pərvanə gəlsin, gəlməsin?
(S.Ə.Nəbatli. "Gəlsin, gəlməsin?")*

2. *Bir yanda tərtaqlar, dumanlı
dağlar,*

Bir yanda kəkliklər, ayna

*bulaqlar
Bir yanda bülbüllər, çiçəkli bağlar...
(M.Müşfiq. "Həyat sevgisi")*

3. *Oxu tar! Səni kim unudar?
Ey geniş kütlənin acısı, şərbəti,
Alovlu sənəti (M.Müşfiq. "Tar")*

Birinci misalda "ənber", "qönçə", "püstə", "lələ" və "mişkin", ikincidə "ayna", üçüncüdə isə "alovlu" sözləri mə'nanı qüvvətləndirmək, müəyyən cəhətə daha qabarıq nəzərə çarpdırmaq üçün predmetə əlavə

olunaraq onu bədi cəhətdən təyin etdiyindən epitet sayılır. Epiteti təşkil edən söz və söz birləşmələri həmişə poetik mə'naya ifadə edir və aid olduqları predmetdən təyin kimi əvvəl gələrək onu bədi cəhətdən müəyyənləşdirir. Epitet kimi çıxış edən söz həqiqi mə'nada deyil, məcazi mə'nada işləndiyindən bədi təyin də adlanır. İkinci misaldakı "dumanlı" və "çiçəkli" sözləri məcazi mə'naya deyil, həqiqi mə'naya ifadə etdiyindən epitet sayılır.

Bir çox hallarda epitet təşbehə qarışıq salınır. Bu cəhət bənzəyənə bənzədilənin iştirak etdiyi təşbeh növündə - **mükəmməl təşbehə** daha çox özünü göstərir. Çünki şagirdlər üçün təşbehin dörd ünsürünün (bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə qoşması və bənzətmə əlaməti) də iştirak etdiyi növünü (**müfəssəl təşbeh**) müəyyənləşdirmək nisbətən asan olduğu halda, təşbehin digər bir növü sayılan **mükəmməl təşbeh** tapmaq və onu epitetdən ayırmaq bir qədər çətindir. Məsələ ondadır ki, təşbehin bənzətmə qoşması ilə bənzətmə əlamətinin iştirak etmədiyi bu növündə şair "qamətin sərv kimi ucadır" demək əvəzinə "qamətin sərvdir", "yanağın gül kimi qırmızı və tərəvətlidir" əvəzinə "yanağın güldür", "sözlerin bal kimi şirindir" əvəzinə "sözlerin baldır" və s. deyir.

Mə'lumdur ki, şe'rə xas inversiyanın nəticəsi olaraq bədi mətnində bə'zən söz sırası pozulur və bənzəyənə bənzədilənin yerdəyişməsi baş verir. Bu yerdəyişmə bir çox hallarda bənzədiləndən xəbərlilik şəkilçisinin düşməsi ilə paralel baş verdikindən çox vaxt təşbeh epitetlə qarışıq salınır. Məsələn:

1. *Dodağın qönçədir, dişlərin sədəf
Qaşların qüdrətdən qara, Bəyistan!
(Aşıq Ələsgər)*

2. *Almadı yanağın, bülbür buxağın
Sanasan ağızın püstədir, ay qız!
(M.P.Vaqif)*

Şagirdlərin cavabında aparıcı fikir bundan ibarət olur ki, lirik qəhrəman bütün məqamlarda səmimidir; özünün əyilməzliyini, qorxmazlığını söylədiyi məqamda da, "güclü, zəif" vücudun - ananın qarşısında acizliyini bəyan edəndə də...

Şagirdlər ayrı-ayrı sözləri misal gətirməklə onların uğurla seçildiyini, qəhrəmanın ovqatını, mövqeyini tutarlı əks etdirdiyini nəzərə çarpdırırlar.

Müəllim şagirdlərin diqqətini əsərdə təzahür edən yazıçı sənətkarlığının mühüm bir cəhətinə cəlb edir. Doğrudan da, şair elə sözlər seçmişdir ki, onlar lirik qəhrəmanın daxili aləmini, hiss və düşüncələrini bütün incəliklərinə qədər anlatmağa kömək edir. Amma burada şairin başqa bir ustalığı da özünü göstərir. O istər şe'rin birinci, istərsə də ikinci hissəsində maraqlı qarşılaşdırmalardan istifadə etmişdir. Bu qarşılaşdırmalar iki baxımdan diqqəti cəlb edir; bir tərəfdən əsərin bədi gözəlliyini artırmışdır. Digər tərəfdən lirik qəhrəmanın hissələrinin səmimiliyi inandırıcı ifadə edilmişdir. Bu qarşılaşdırma səkkiz bənddən ibarət olan şe'rin yeddi bəndində müəyyən fərqlərlə öz əksini tapmışdır.

Müəllimin göstərişi ilə şagirdlər bu baxımdan daha maraqlı və zəngin olan birinci bəndi təhlil edirlər.

Əsərin öyrədilməsinin növbəti mərhələsi (Bu mərhələdə təhlil daha da dərinləşdirilir) ifadəli oxuya hazırlıqla bağlıdır.

İlk növbədə şe'rin bəhri haqqında yığcam mə'lumat verilir. Şagirdlərə aydın olur ki, "Ana" şe'ri ərüz vəzninin müctəss bəhrində yazılmışdır. Ərəb mənşəli "müctəss" sözünün lüğəti mə'nası **kəsilmiş, kökündən qoparılmış** deməkdir. "Ana" şe'ri bu bəhrin aşağıdakı növündədir:

MəfA`ilün, fə`ilA`tün, məfA`ilün, fə`ilün (fə`lün)

İfadəli oxuda bəhrin tələblərini nəzərə almağın vacib olduğunu şagirdlərə başa salmaq üçün şe'rin birinci bəndi aşağıdakı formada yazı taxtasına yazdırılır:

MəfA`ilün	fə`ilA`tün	məfA`ilün	fə`ilün (fə`lün)
Əgər bütün	bəşəriyyət	ədüvvj- ca	nım ola
Ürək süqu	t eləməz al	dığı mətə	nətdən.
Ricavü xəv	fə məkan ver	mərəm gər a	limlər
Min il də və	z edələr dəh	şəti - qiya	mətdən.

Şagirdlərə izah edilir ki, təfilələr necə tələffüz edilirsə, onlara uyğun gələn misra bölümü də o qaydada oxunur. Təfilələrdə qısa və uzun hecaların bir-birini necə izləməsinə müşahidə edən şagirdlər misra bölümlərinin buna uyğun gəldiyini aydınlaşdırırlar.

Sınıfdə (ikinci dərs saatında) iki, yaxud üç bəndin ifadəli oxusu üzərində işləmək mümkündür. İkinci və üçüncü bəndlərin misra bölümlərini müəyyənləşdirməyi şagirdlərə müstəqil iş kimi vermək olar. İşin nəticəsini yoxlayan müəllim şagirdlərin iştirakı ilə həmin bəndlərdəki (ilk üç bənddəki) məntiqi vurğulu sözləri, tonun dəyişmə məqamlarını, səsin aldığı çalarları müəyyənləşdirir. Bu bəndlərin mətnaltı mə'naları (lirik qəhrəman məğrur, qorxmaz və mərd insandır) aydınlaşdırılır. Mətnaltı mə'nadan çıxış ediləcək ifadəli vəzifəsi (mətn oxuyanın həyata keçirməli olduğu vəzifə) müəyyənləşdirilir. Bu vəzifə müxtəlif variantlarda ifadə edilə bilər. Aşağıdakı variant təcrübədə tətbiq edilmişdir: "Dinləyicilərdə lirik qəhrəmanın məğrur, qorxmaz, nəcib bir insan olması təsəvvürünü yaratmaq".

İkinci dərslərin ev tapşırığı sınıfdə aparılan işin səmərəliliyindən asılıdır; ilk bəndlərin ifadəli oxusu uğurla nəticələnsə, sonrakı bəndlərin ifadəli oxusunu hazırlamaq ev tapşırığı kimi verilə bilər. Ümumiyyətlə, ifadəli oxunun səmərəli təşkili şe'rın asan əzbərlənməsinə də səbəb olur.

Birinci nümunədə verilən təşbehlər aşkar görünür. Çünki onlarda işlənən sözlər, məsələn, birinci misrada "dodağın qönçədi" ifadəsindəki "qönçə" "dodaq" sözlünə əlavə olunaraq onu təyin etmir, "dodaq" əlamətinə görə "qönçə"yə bənzədilir. Eləcə də misranın ikinci tərəfindəki təşbehdən ("dişlərin sədəf") şə'r dilinin tələbi ilə xəbərlilik şəkilişi düşmüşdür və misranın birinci tərəfindəki təşbehdə işlənən xəbərlilik şəkilişi üslubi məqam daşıyaraq, ikinci tərəfdəki təşbehə də aiddir, yeni həmin ifadə əslində "dişlərin sədəfdir" şəklindədir. Əgər həmin ifadələr "qönçə dodaq", "sədəf diş" şəklində işlənsə idi, onda hər iki nümunə epitet hesab edilərdi.

İkinci nümunənin ikinci misrasındakı təşbehdən ("ağız püstədir") fərqli olaraq, həmin nümunənin birinci misrasındakı təşbehəri müəyyən etmək üçün oradakı inversiyanı nəzərə almaq vacibdir. Çünki bilavasitə inversiyanın nəticəsi kimi misra daxilində bənzəyənə bənzədilən yerdəyişməsi baş vermişdir. Xəbərlilik şəkilişi birinci təşbehdə ("almadı yanağın") bu yerdəyişməni əyaniləşdirsə də, ikinci təşbehdə ("büllür buxağın") bu şəkilişinin ixtisar olunması məsələsini mürəkkəbləşdirir. Yəni belə hallarda təşbeh səhvən epitetə oxşadılır. Nəzərə almaq lazımdır ki, eyni misra daxilində iki mükəmməl təşbeh yanaşı işlənməyə, birinci təşbehdəki xəbərlilik şəkilişi ikinci təşbehdə ixtisar da edilə bilər və belə hallarda tərəflərin yerdəyişməsi (inversiya) təşbehi zahirən epitetə bənzədir.

Aşağıdakı nümunədə də inversiyanın nəzərə alınması təşbehin müəyyənəşdirilməsində mühüm rol oynayır:

*O sahil bu sahille birləşdirən
Polad körpüm, qılıncımdır,
Günəşimdir mənim dilim!
(X.R.Ulutürk. "Mənim dilim")*

Verilən misalda inversiyanın tələbi ilə bənzəyənə bənzədilənin yeri dəyişmişdir. Lakin bu, heç də həmin nümunənin epitetlə qarışıq salınmasına əsas vermir. Çünki bənzəyən ("mənim dilim") yerini dəyişərək

sonda gəlsə də, bənzədilənlərdəki ("polad körpüm", "qılıncımdır", "günəşimdir") xəbərlilik şəkilişi bu yerdəyişməni əyaniləşdirir və onun epitetlə qarışıq salınmasına heç bir əsas vermir. **Nəzərə almaq lazımdır ki, epitetdə bənzədilən təyin kimi, mükəmməl təşbehə isə xəbər kimi çıxış edir. Ona görə də epiteti həmişə birinci növ ismi birləşmədə, mükəmməl təşbehi isə cümlədə axtarmaq lazımdır.** Klassik ədəbiyyatda mükəmməl təşbehin bu forması daha çox işlənmişdir. Səciyyəvi bir nümunəyə - Nəbatinin "Yaradıb" rədifli gəraylısından seçilmiş misala nəzər salaq:

*Qaşı fitnə, gözü cadu,
Üzü lələ, xalı hindu,
Mina gərdən, saçı qarğu,
Gül buxağın tər yaradıb.*

Birinci və ikinci misraların hərəsində iki, üçüncü misrada isə bir təşbeh işlənmişdir. Bu parçada gözəlin qaşı fitnəyə, gözü caduya, üzü lələyə, xalı hinduya, saçı isə qarğuya bənzədilmişdir. Bu mükəmməl təşbehlərdə düşən tərəfləri bərpa edərək müfəssəl təşbeh yaratmaq mümkündür. Doğrudur, birinci misradakı mükəmməl təşbehəri müfəssəl təşbehə çevirmək nisbətən çətin olsa da, digər üçündə, xüsusən üçüncü təşbehə ("üzü lələ") bu əməliyyatı aparmaq xeyli asandır. Son iki misrada isə iki epitet işlənmişdir. Üçüncü misradakı "mina" və dördüncü misradakı "gül" sözləri predmetdən əvvəl gələrək onu təyin etdiyi üçün epitet sayılır. Doğrudur, birinci predmet ("mina gərdən") beş mükəmməl təşbehin içərisində olduğu üçün diqqəti cəlb etməyə də bilər. Lakin sonuncu misradakı "gül buxaq" ifadəsində epitet ("gül") diqqəti dərhal çəkir.

Şagirdlər bir çox hallarda məcazin digər növünün - **metaforanın** müəyyən edilməsində də çətinlik çəkirlər. Bir əşya, varlıq və ya hadisəyə məxsus əlamətin başqa bir əşya, varlıq və ya hadisə üzərinə köçürülməsi yolu ilə yaranan **metafora** (yunanca **köçürmə** deməkdir) məcazin ən geniş yayılmış növlərindəndir.

Bədi ədəbiyyatda insana, canlıya aid olan əlamətin təbiət üzərinə köçürülməsi yolu ilə yaranan **metaforalar** üstünlük təşkil edir. Misallara diqqət edək:

*Ağ xələt bürünər, zərnişan geyməz,
Heç kəsi dindirib keyfinə dəyməz,
Sərdara söz deməz, şaha baş əyməz,
Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar.
(Aşıq Ələsgər. "Dağlar")*

Mə'lumdur ki, metaforalarda müqayisə (qarşılaşdırma) predmetlərdən (bənzəyən və bənzədilən) yalnız biri iştirak edir. Çox vaxt bənzədilən atılır, lakin onun əlaməti yerdə qalana - bənzəyənə köçürülür. Əslində isə bənzəyənə bənzədilənin əlaməti arasında əvvəlcə birbaşa bağlılıq olmur. Bənzədilən atıldıqdan sonra indi həmin əlamət bənzəyənə öz əlaməti kimi çıxış edir. Görünür, bu səbəbdən elmi ədəbiyyatda metaforaya bəzən "gizli təşbeh" də deyilir. Misal gətirilən nümunədə insanın (bənzədilən) adı çəkilməyə də, ona məxsus əlamətlər (ağ xələt geymək, heç kəsi xətrinə dəyməmək və s.) **dağlara** şamil edilmişdir, köçürülmüşdür.

Başqa bir nümunəyə nəzər salaq:

Bir qocaman qartalın qanadları
dayandı,
O bir daha qıy vurub, dağlardan
keçməyəcək,
Dünya öz yerindədir, yenə səhər
oyandı,
O, Vətən dağlarının suyundan
içməyəcək.

S.Vurğunun "Ölüm sevinməsin qoy" şe'rindən götürülmüş bu misralarda qartalın bənzədilən Üzeyir Hacıbəyovun adı çəkilmir. Fikrin belə ifadəsi, metaforadır. Eləcə də, üçüncü misradakı "səhər oyandı" ifadəsində də metafora vardır. Çünki insana məxsus əlamət ("yuxudan oyanmaq") səhərin üzərinə köçürülmüşdür.

Klassik ədəbiyyatda (bəzən müasir ədəbiyyatda da) çox vaxt "sevgili" əvəzinə "gül", "pəri", "büt", "mah", "ulduz", eləcə də "göz" əvəzinə "nərgiz", yaxud "saç" əvəzinə "sümbül" və s. işlədilir ki, bunlar da metafora sayılır.

Məsələn:

1. **Sümbülün** halı pərişan dedilər hal əhli. (İ.Nəsimi)
2. Qanda olsam, **ey pəri**, könlüm sənənin yanındadır. (M.Füzuli)
3. Sərvidir qamətin, **ey mah**, üzün bir güldür. (Heyran xanım)
4. Sənsiz, **ey gül**, könlümün bir dəm qərarı yoxdu, yox. (S.Ə.Nəbatli)
5. Ah çəkdim, başım üstə yarpaqlar əsdi, **gülüm**. (B.Vahabzadə)

Bu nümunələrdə saç sümbülə, gözəl pəriyə, aya ("mah"), gülə bənzədilsə də, bənzəyənənin adı çəkilmir və nəticə etibarilə bənzədilən bənzəyənənin əvəzinə işlənir.

Bir çox hallarda şagirdlər metafora ilə məcazin digər növü olan **metonimiyanı** (yunanca **addəyişmə** deməkdir) fərqləndirməkdə də çətinlik çəkirlər.

Çox vaxt "neft" əvəzinə "qara qızıl", "pambıq" əvəzinə "ağ qızıl", "Azərbaycan" əvəzinə "Odlar yurdu", "Odlar diyarı" və s. kimi işlənən metonimiyalar asanlıqla müəyyən edilərsə də, -

1. *Salon susub durardı...* (R.Rza)
2. *Ətirilər içində oyanır şəhər* (S.Vurğun)
3. *Gecədir... Kənd yuxulu...* (S.Vurğun) -
kimi nümunələrdə işlənmiş metonimiyalar
1. *Yağış yağır, rəqs eyləyir gur damlalar...* (M.Müşfiq)
2. *Car çəkir, qışqırır nəhəng motorlar* (S.Vurğun)
3. *Bahar gəldi gülərək
Güldü hər gül, hər çiçək*
(S.Vurğun) -

misralarında işlənmiş metaforalardan fərqləndirmək şagirdlər üçün çətin olur. Məsələ ondadır ki, hər iki misalda "köçürmə" var və bənzətmə əlamətinin başqa bir əşya üzərinə köçürülməsi əslində metonimiya da ad dəyişmə yolu ilə baş verir. Çox vaxt metaforadakı köçürmə metonimiyada ad dəyişmə ilə baş verən köçürmədən fərqləndirilə bilmədiyindən səhvə yol verilir. Metonimiyada bir ad daha poetik olan, şübhəsiz, məcazi səciyyəvi başqa bir adla əvəz olunur, həm də əvəzləyən predmet (yeni söz) buradakı əlamə-

tin, yaxud xəbərdəki işin birbaşa icraçısı kimi çıxış etməsə də, yeni adla köhnə ad arasında birbaşa **bağlılıq** olur (məsələn, "şəhər əhalisi" ilə "şəhər" sözü arasında olduğu kimi). Öncə verilən nümunələrdə ad dəyişmə yolu ilə metonimiya yaradılmışdır. "salon" deyilərək oradakı insanlar, "şəhər" və "kənd" deyilərək onların sakinləri nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, "susub duran", "oyanan" və "yuxulu" olan **salon, şəhər və kənd** deyil, oradakı insanlardır. Deməli, metonimiya bir anlayış verilsə də, əvəzində onunla əlaqəli başqa bir anlayış nəzərdə tutulur.

Verilən sonrakı üç nümunədə isə metafora vardır. Çünki burada insana məxsus əlamətlər ("rəqs etmək", "qışqırmaq" və "gülmək") yağış damlları, motor, bahar, gül və çiçəyin üzərinə köçürülmüşdür, bunlarda heç bir ad dəyişmə baş verməmişdir. "Rəqs edən", "car çəkən", "qışqıran" və "gülen" insanlar deyil, predmetin özüdür, başqa sözlə, "rəqs edən" yağış damlları, "car çəkən" və "qışqıran" motorların səsidir və s. Deməli, metaforada, metonimiyadan fərqli olaraq, köçürülən bənzətmə xüsusiyyəti (burada: hərəkət) bənzəyənin özü tərəfindən icra edilir.

Metafora ilə metonimiyanın fərqləndirilməsində başqa bir cəhət də nəzərə almaq lazımdır. Metonimiyadan fərqli olaraq, metafora təşbeh və epitet kimi bənzətmə, müqayisə əsasında yaranır. Müqayisə və qarşılaşdırma zamanı buraxılan tərəfi bərpa etməkə metaforanı müfəssəl təşbehə çevirmək mümkün olduğu halda, metonimiyayı təşbehə çevirmək mümkün olmur, çünki o, müqayisə, bənzətmə əsasında yaranmır.

Müşahidələr göstərir ki, şagirdlərin bir qisminin məcazın digər növü olan simvol (yunanca **şerti əlamət** mənasını bildirir) haqqındaki təsəvvürləri də natamamdır. Məktəblilər hər hansı bir fikrin bədii mətnə üstüörtülü şəkildə ifadəsi üçün istifadə olunan simvolu (bəzən **rəmz** də deyilir) müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Bunu təsdiq edən bir faktı xatırlatmaq ye-

rinə düşər. Aşağıdakı nümunədə işlənən məcazın növünü müəyyənləşdirmək test sualı kimi qəbul imtahanına düşmüşdür. Abituriyentlərin, demək olar, hamısı doğru cavab kimi simvolu göstərmişlər:

*Misri qılinc cövlan vursun havada,
Bağırsağ cəmdəyə dolanmaq gerek.*

Lakin bu nümunədə Misri qılıncın havada "cövlan vurmağı" metaforadır. Çünki **cövlan vurmaq** əslində qılıncın yox, qartalın əlamətidir, qartal - bənzədilən isə burada iştrak etmir. Burada qartalın özü yox, onun əlaməti verilir. Həm də bu əlamət indi qartalın yox, qılıncın əlaməti kimi görünür. Bu isə artıq metaforadır.

Bu misalda Misri qılinc heç bir rəmzi-simvolik məna daşımır. Şagirdləri çaşdıran isə "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi" dərslərindəki simvol haqqında danışılarkən S.Vurğunun "Vəqif" əsərindən Misri qılınca bağlı verilən nümunənin düzgün dərk edilməməsidir. Bəlkə də, şagird elə bilir ki, Misri qılinc bütün poetik nümunələrdə simvol (rəmz) kimi çıxış edir. Ona görə də verilən nümunədə Misri qılinc adını gören şagird digər məcaz növünü müəyyənləşdirməyə sə'y göstərmir və simvolu düzgün cavab hesab edir.

Klassik ədəbiyyatda Yusif gözəllik, Fərhad igidlik, ezəmət, Məcnun sədaqətli aşiq simvolu kimi çox işlənmişdir. Bədii ədəbiyyatda rənglər və onların ifadə etdiyi rəmzi-simvolik mənalara da ayrıca diqqət yetirilmişdir. Belə ki, N.Gəncəvinin "Yeddi gözəl" əsərində, R.Rzanın "Rənglər" şe'r silsiləsində rənglərin ifadə etdiyi rəmzi-simvolik məqamlara xüsusi yer verilmişdir.

Eləcə də bir çox bədii əsər adlarında simvolların istifadə edilmişdir, müəllif tərəfindən əsərə verilmiş bu cür adlar rəmzi səciyyə daşıyır: "Anamın kitabı" (C.Məmmədquluzadə), "Qılinc və qələm" (M.S.Ordubadi) və s.

Təlim prosesində məcazın mahiyyətinin dərk edilməsinə və məcaz növlərinin fərqləndirilməsinə nail olmaq üçün bədii mətnlərin üzərində şagirdlərin müstəqil işinin müntəzəm təşkilinə diqqət yetirilməlidir.

ŞAĞIRD YAZILARINDA YOL VERİLƏN "ÜMUMİ XARAKTERLİ SƏHVLƏR" VƏ ONLARIN BAŞVERMƏ SƏBƏBLƏRİ

Hava ABDULLAYEVA,
pedaqoji elmlər namizədi.

Səhvlərin xarakterinin müəyyən edilməsi istiqamətində yazı işlərinin araşdırılması göstərdi ki, bu səhvlər həm də müxtəlif səbəblərdən baş verir. Yazı işlərinin öyrənilməsi, hərtərəfli təhlili, səhvlərin qruplaşdırılması və təsnifatı qeydə alınmış səhvlərin baş vermə səbəblərini müəyyən etməyi xeyli asanlaşdırır. Tədqiqat göstərir ki, şagirdlərin yol verdikləri səhvlər içərisində yazılışı ümumi orfoqrafik qaydalarla müəyyənləşmə bilməyən sözlərdə (tədqiqatda bunlar leksik-orfoqrafik səhvlər adlandırılır) elə səhvlər var ki, onların bir qismi orfoqrafik səhvlərdir, lakin əvvəlki qruplara aid edilə bilmir. Belə ki, onlar qrafik və orfoqrafik səhvlərdən kənar qalır. Aparığımız tədqiqatda həmin səhvlər düzgün yazı qaydalarının pozulması ilə əlaqədar yol verilən "**ümumi xarakterli səhvlər**" kimi təsnif edilmişdir. Səhvlərin öyrənilməsi və təhlil zamanı **ümumi xarakterli səhvlərin** 9 qrupu müəyyən edilmişdir. Müşahidələr və təcrübələr göstərir ki, bu səhvlərin hər bir qrupu spesifik səbəblərdən irəli gəlsə də, belə səhvlərin çoxu **fərdi xarakterli səhvlərdir** və əksəriyyəti, əsasən, eyni bir səbəblə - **şagirdlərin diqqətsizliyi ilə bağlı olaraq meydana çıxır.**

Mexaniki xarakterli səhvlər. Şagirdlərin yazı işlərinin öyrənilməsi və təhlili, aparılan təcrübələr göstərir ki, bu qrupda təhlil edilən səhvlər mexaniki olaraq baş verən səhvlərdir. Şagirdin yazı prosesində diqqətsizliyi, tələsikliyə yol verməsi, öz yazısı üzərində nəzarətin zəifliyi, yaxud olmaması belə səhvlərin baş verməsinə təsir edən əsas amillərdəndir. Bu tipli səhvlər zahiri cəhətdən bəzən müəyyən qaydaların pozulması ilə yol verilən səhvlərə oxşasa da, əslində onlar heç bir qaydanın pozulması ilə əlaqələndirilə bilmir. Yəni bu səhvlərin aradan qaldırılması üçün şagirdin öyrənməli olduğu müəyyən bir

qayda, yaxud öyrənilməli müəyyən bir cəhət, tutaq ki, düzgün tələffüz, yaxud orfoqramın xarakteri, yazılışı və tələffüzü arasındakı fərqli cəhətlər və s. yoxdur və bu səbəbdən də şagirdin bilik və bacarıqlarına istinadən bu səhvləri aradan qaldırmaq mümkün olmur.

Mexaniki xarakterli səhvlərə istər orfoqrafik bilik səviyyəsi qənaətbəxş olan, istərsə də savad səviyyəsi bir qədər zəif olan şagirdlərin yazı işlərində yol verilir. Elə ona görədir ki, bu səhvlərin potensial mənbəyi olmadığına görə şagirdin özü diqqətlə baxsa, səhvini düzəldə bilər. Belə səhvlər şagirdlərin savadsızlığına dəlalət etməsə də və onların yazı savadı üçün təhlükəli olmasa da, şagirdlərdə öz yazılarına diqqət tərbiyə etmək və özünə nəzarət vərdişini yaratmaq baxımından belə səhvləri aşkara çıxarılması və onlar üzərində müvafiq işlərin aparılması son dərəcə zəruridir. Təcrübələr göstərir ki, belə səhvlərə laqeyd yanaşmaq olmaz, əks halda onlar şagird yazılarında baş alıb gedir və yazı işi anlaşılmayan sözlər yığınınna çevrilir. Ona görə də şagirdin yazı işində bu tipli səhvlərin çoxluğu və tez-tez baş verməsi müşahidə edildikdə onların aradan qaldırılması üzrə müəyyən işlər aparılmalı, şagirdlərdə öz yazısına diqqətlə yanaşma vərdişi, özünə nəzarət hissi tərbiyə olunmalıdır.

Sözün mənasının mətnə düzgün qavranılmamasından doğan səhvlər. Adından da göründüyü kimi, zahiri cəhətdən bu qrupa aid edilən səhvlərdə orfoqrafik və ya qrafik cəhətdən heç bir səhv yoxdur. Bu səhvlərin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, məhz mətnəki sözlər dikte olunduğu formada deyil, şagirdin qəbul etdiyi kimi yazılır və elə bununla da səhvə yol verilmiş olur. Səhvlərin təhlili göstərir ki, belə səhvlərə də laqeyd yanaşmaq olmaz. Çünki onlar təsadüfi səhvlər olmayıb yazı işlərinin, demək olar ki, hamısında qeydə alın-

mişdir. Xarakterindən görüldüyü kimi, bu tipli səhvlər də diqqətsizlikdən və şagirdlərin deyiləni dərk edərək yazmaq vərdişlərinin olmamasından baş verən səhvlərdəndir. Müşahidələr göstərir ki, bütöv cümləni və ya cümlədəki bitkin bir hissəni eşidən şagird fikrin mənasına əhəmiyyət vermir, yazarkən tələsir və özünün təxmin etdiyi şəkildə, əlbəttə, səslənmə cəhətdən uyğun bir şəkildə yazmaqla məndəki fikri təhrif etmiş olur. Məsələn, şagird mənasına əhəmiyyət vermədiyindən "Bizim kəndimiz dağların ətəyində yerləşir cümləsində işlənmiş "dağların sözünüdağın formasında, "Boynu bükük bənövşələr bizi görüb utanır, xəzəllərin arasında gizlənmək istəyirdilər-cümləsində "görüb" sözünü "görür", "gizlənmək" sözünü "gizləmək", "xəzəllərin" əvəzinə "xəzərlərin" şəkildə yazmaqla səhvə yol verir ki, nəticədə məndə olan müəyyən qrammatik formalar və ya bəzən leksik vahidlər təhrif edilmiş, yerində işlədilməmiş olur. Bu səhvlərin aradan qaldırılması üçün tətbiq olunan iş üsulları və istifadə edilən didaktik materiallar şagirdlərdə diqqət tərbiyəsinə və mətnin nəzərdə tutulduğu kimi qavranılmasına kömək etməlidir.

Sözün səs tərkibinin düzgün dərk edilməməsi nəticəsində hərf tərkibində yol verilən səhvlər. Bu səhvlər zahiri cəhətdən hərfburaxma xarakterli orfoqrafik səhvlərə çox oxşayır və bəlkə də, onlarla eyniləşdirilə bilər. Bu tipli səhvlərin - (*dibinə-dibində, qarşılamaq-qarşılamaq, gedik-getdik, gurlusu-qurlusu, varant-variant, altıda-altında, yarışıqlı-yarışıqlı, cığıla-cığırla, arasınan-arasından, yanından-yanından, suyudan-suyundan, yanınan-yanınan, kəklilərə-kəklilərə, qanayan-qanayan, yelkələrimin-yelkələrimin, sahildə-sahilində, təkibindəki-tərkibindəki, səngələrinə-səngərlərinə, xətlə-xətlər, yaxınlaşdırlar-yaxınlaşdırlar, püskürdü-püskürdü, külələri-küləkləri, yaxınlaşdırlar-yaxınlaşdırlar, birəşərək-birəşərək, pulemyotlarda-pulemyotlardan, gəlmidi-gəlmişdi, qərəfil-qərənsifil, atmağa-artmağa* və s.) nəzərdən keçirilməsi və öyrənilməsi göstərir ki, onlar zahiri cəhətdən hərfburaxma səhvi hesab edilə bilsə də, baş vermə səbəbinə görə ondan əsaslı şəkildə fərqlənir.

Səhvlərin dərinəndən analizi nəticəsində müəyyən etmək olur ki, hərfburaxma səhvləri potensial orfoqrafik səhvlərdir və bu səhvlərin baş verməsi üçün obyektiv əsas vardır. Belə ki, bu qrupa aid edilən (orfoqrafik səhvlər) səhvlərin baş verməsinin səbəbini dilin qanunları ilə izah etmək mümkündür və bu səhvlərin baş verməsi obyektiv səbəblərdən irəli gəlir. Sözlərdə hərfburaxma səhvləri əsasən sözün son hecalarında işlənən qapalı saitlərin ixtisarı və ya söz sonunda qoşa samitlərdən birinin tələffüzdən düşməsi şəkildə özünü göstərir. **Sözün səs tərkibinin düzgün dərk edilməməsi nəticəsində baş verən səhvlər isə** tamamilə fərdi xarakterli səhvlərdir və müşahidələr göstərir ki, əksər hallarda nitqi qüsurlu olan şagirdlərin yazı işlərində müşahidə edilir. Ən çox bu tipli səhvlərə yol verən şagirdlərin nitqi üzərində aparılan təcrübələrlə müəyyən edilmişdir ki, həmin sözlərdə buraxılan hərfin ifadə etməli olduğu səslər şagirdlərə aydın olmur, tələffüz zamanı sözün səs tərkibində həmin buraxılan səslər qısa da olsa, eşidilmir. Tədqiqat zamanı bu tipli səhvlərin qrafik səhvlərə aid edilməməsinin əsas səbəbi də bu olmuşdur. Axı qrafika sözün mənasını nəzərə almadan onun səs tərkibinin hərflərlə ifadəsi xüsusiyyətlərini öyrənir. Hər hansı bir səs şagirdin tələffüzündə öz ifadəsini tapmırsa, belə bir səsin həmin sözdə olduğu barədə onun təsəvvürü yoxdursa, şagird onun qrafik ifadəsinə necə müəyyənləşdirə bilər. Müəyyən edilmişdir ki, belə səhvlərə yol verən şagirdlər sözü necə tələffüz edirlərsə, eləcə də yazırlar. Məsələ burasındadır ki, şagirdi sözün səs tərkibini düzgün tələffüz etmək üzərində işlətdikdə o, aydın məxrəcdə tələffüz etdiyi səsin hərfli ifadəsində də səhvə yol vermir.

Təcrübələr göstərir ki, aşağı siniflərdən şagirdin nitqi üzərində nəzarətin zəifliyi və onun nitqində olan çatışmazlıqların aradan qaldırılması istiqamətində işlərin düzgün təşkil edilməməsi və ümumiyyətlə, aparılmaması, şagirdlərin nitq qüsurlarına laqeydlik get-gədə bu tipli səhvlərin xarakterik hal almasına, onların nitqində və yazı savadında dərinəndən kök salmasına gətirib çıxarır. Bu əlamətin şagirdin nitqi üçün xarakterikliyi oxu prosesində də üzə çıxır. Şagird-

lər oxu prosesində sözləri düzgün oxumur, tələffüzlərində olmayan səsləri ifadə edən hərfli də sanki görmürlər. Tələffüzündə belə xarakterik səhvlərə yol verən şagirdlərin səhv etdikləri sözlərin tərkibini aydın tələffüz etdirmək üzrə aparılan işlərin nəticələri göstərir ki, ilk mərhələdə şagirdlər sözlərin düzgün tələffüzündə çətinlik çəkir, sanki danışıq aparatını gücə salırlar, sözü bir neçə dəfə öz bildikləri şəkildə tələffüz edir, tədricən düzgün tələffüz variantına yiyələnirlər. Bu prosesdə şagirdlər üçün çətinlik törədən səslərin diferensiallaşdırılaraq tələffüzü üzərində məşqlərin təşkili xüsusilə müsbət səmərə verir. Həmin səslərin aydın məxrəcdə tələffüzünə nail olduqdan sonra şagirdlər onları söz daxilində də tədricən aydın tələffüz etməyə başlayırlar.

Təcrübələr göstərir ki, bu şagirdlərlə sözün səs-hərf təhlili, sözün morfem tərkibi üzrə təhlil istiqamətində işlər aparılmaqla həmin səhvlərin azalmasına və get-gədə minimuma endirilməsinə nail olmaq mümkündür. Eksperimental siniflərdə oxuyan şagirdlərin nitqi üzərində aparılan işlərin müsbət nəticə verdiyi konkret faktlarla sübuta yetirilmişdir.

Şagirdlərin yazı işlərində qeydə alınan səhvlərin mühüm bir qrupunu "hərfburaxma səhvləri" təşkil edir. Bu səhvlər, adətən, sözlərdə olan bu və ya digər qapalı saitin buraxılması şəkildə təzahür edir. Təcrübələr və müşahidələr göstərir ki, şagirdlər bu qrupu ən çox zəif oxuyan şagirdlər tərəfindən buraxılsa da, bəzən yaxşı oxuyan şagirdlərin yazı işlərində də belə səhvlərə təsadüf edilir. Görünür, bu, həmin səhvlərin obyektiv əsas malik olması ilə izah edilir. Belə ki, bu tipli səhvlərin müəyyən şagirdlər üçün potensial səhv olduğu metodik tədqiqatlarda qeyd edilmişdir. Bu səhvlərin baş verməsinə təsir edən əsas faktor həmin sözlərin düzgün tələffüzüdür. Şagirdlərin nitqi üzərində müşahidələr göstərir ki, müəyyən vurğusuz hecalarada işlənən qapalı saitlər bəzi məqamlarda zəif, qısa tələffüz olunur ki, bu da öz təsiri yazıda hissəkdir. Əlbəttə, obyektiv əsas heç də şagirdin səhvə yol verməsinə haqq qazandırmır. Bu, hər şeydən əvvəl, şagirdin sözü səs-hərf tərkibi cəhətdən düzgün mənimsəməməsindən, sözün morfem tərkibinin

dərk edilməməsindən irəli gəlir. Sözün səs-hərf tərkibinin təhlili, sözün tərkibinə görə təhlil, sözün mənalı hissələrinin mənimsənilməsi istiqamətində sistemli və ardıcıl işlərlə həmin səhvlərin azalmasına nail olmaq mümkündür.

Şagirdlərin yol verdiyi hərfburaxma səhvləri çox zaman sözün morfem tərkibi ilə bağlı olur. Sözün morfem tərkibinin necə dərk edildiyini müəyyənləşdirmək məqsədilə aparılan təcrübələrdən birində iki şagird səhv yazdıqları "irəlləmək" (irəlləmək), "axırncı" (axırncı) sözlərinin mənalı hissələrini müəyyənləşdirmək təklif edildi. Şagirdlərin yazmış olduqları sözlərdə səhv olduğuna işarə edilsə də, onlar heç cürə səhvlərinin nədə olduğunu dərk edə bilmirdilər. Belə olduqda şagirdlərə təklif edildi ki, sözləri tərkibinə görə təhlil etsinlər. Şagirdlər sözü pozur, yəni yazır və yazdıqdan sonra da yəni səhv etdikləri ortaya çıxırdı. Şagirdlərin sözü tərkibinə görə təhlil etmək cəhdləri göstərirdi ki, onlar həmin sözlərdəki sözdüzəldici və qrammatik şəkilçiləri düzgün müəyyən edirlər, deməli, sözlərə artırılan şəkilçilərdə kifayət səviyyədə biliyə malikdirlər. Sözün kökünü göstərməyə gələndə isə işarənin əvvəlini çəkir, ancaq kökün sərhədini müəyyən edə bilmirdilər. Birinci şagird "irəlləyir" sözünün - "la" şəkilçisi ilə düzəldiyini söyləyir, ancaq hərfburaxma səhvinə yol verdiyi üçün onun kökünü göstərə bilmirdi, yalnız bu sözün hansı sözdən düzəldiyini soruşduqdan sonra şagird öz səhvinə başa düşdü. İkinci şagird də sözün kökünü müəyyən etməyə sə'y göstərdi və kökün "axr" deyil, "axır" olduğunu başa düşdü. Bu istiqamətdə aparılmış onlarla təcrübələrin nəticələri göstərir ki, şagirdlərin sözdə hərfburaxma səhvlərinə yol verməsi səbəblərindən biri də sözü morfem tərkibi cəhətdən düzgün mənimsəməməkdən irəli gəlir. Belə səhvləri aradan qaldırmaq o qədər də çətin başa gəlmir.

Təhlil edilən nümunələrdən görüldüyü kimi, şagirdlərin yol verdiyi hərfburaxma səhvləri düzgün ədəbi tələffüzün təsiri ilə baş verdiyi kimi, **sözün səs-hərf tərkibi barədə aydın təsəvvürün olmamasından da irəli gəlir. İkincinin spesifikliyi orasındadır ki,**

bu tip səhvlər hər cür hərfburaxma səhvi şəklində meydana çıxır. Bu da onu göstərir ki, belə səhvlər tamamilə fərdi xüsusiyyətlidir və subyektiv amillərlə bağlıdır. Fərdi xarakterli hərfburaxma səhvləri, verilmiş nümunələrdən görüldüyü kimi, söz kökünün müxtəlif yerlərində- qərəfil, atmağa, varant, yarışıqlı, (qərəfil, artmağa, variant, yarışıqlı) eləcə də, əsasən, köklə şəkilçi arasına müşahidə olunur. Sözə şəkilçi artırılması söz kökünün təhrif olunması ilə nəticələnir. Ən çox müşahidə edilən səhvlər üçüncü şəxsin təkində mənsubiyyət şəkilçili sözlərin yerlik və çıxışlıq hallarında işlədilməsi məqamında şəkilçi ilə kök arasına artırılan "n" səsinin ixtisarı şəklində meydana çıxır. Bundan başqa, sözün sonuna hər cür şəkilçi, o cümlədən cəm şəkilçisi artırıldıqda sözün son səsinin tələffüzdən düşməsinə yol verilən səhvlər də bu tipli səhvlər içərisində xarakterikdir. (püskürü-dü - püskürür-dü, yaxı-laşır-dılar - yaxın-laşırdılar, gəlmə-di - gəlmiş-di, külə-ləri - külək-ləri, cığı-la - cığır-la, getdi-cə - getdik-cə və s.). Bu tipli hərfburaxma səhvlərindən bir qrupu da sözün son səsinin buraxılması şəklində özünü büruzə verir (xətlər-xətlə, sözlərin-sözləri və s.). Görüldüyü kimi, bu səhvlər qapalı saitlərin ixtisarı ilə yol verilən orfoqrafik xarakterli hərfburaxma səhvlərindən tamamilə fərqlənir və təbiidir ki, hər bir qrup səhvlərin aradan qaldırılmasına fərqli yanaşmaq tələb olunur.

Şagirdlərin yazı işlərində qeydə alınmış hərfburaxma səhvləri üçün isə həlləedici səbəb qapalı saitlərin tələffüzüdür. Ancaq **bə'zi başqa hərfburaxma səhvlərinə də təsadüf edilir ki**, belə səhvlər çox az bir miqdar təşkil edir. Şagirdlərin yazı işlərində qeydə alınmış səhvlər içərisində aşağıdakı xarakterli hərfburaxma səhvlərinə rast gəlinmişdir: a) çayın-çayının, duyurdu-duyulurdu, eşdilirdi-eşdilirdi, böyüklüyünü-böyüklüyünü, istirahət-istirahət, qayıqlarını-qayıqlarını, tapıram-tapıram, içindəklər-içindəklər və s.; b) balaçı-baladçı, döyəcəyirdi-döyəcəyirdi, döyüşən-döyüşdən-döyüşdən, yarışlı-yarışıqlı və s.; c) oxlo-oxlov, nöbə-növbə, dölat-dövlət, nobar-nobar, loğa-lovğa və s.

Səhvlərin təhlili göstərir ki, düzgün

tələffüzün tə'siri nəticəsində baş verdiyi üçün "a və c bölmələrində əksini tapan səhvlər nisbətən geniş yayılmışdır, digər səhvlər isə daha çox fərdi xarakterli olduğundan yazı işlərində epizodik şəkildə müşahidə olunur.

Yanlış fərdi tələffüzdən doğan səhvlər. Fərdi xarakterli olduğundan bu qrupa aid edilən səhvlərin aradan qaldırılmasında da ümumi iş üsullarından istifadə yerinə düşür. Təcrübələr göstərir ki, belə səhvlər ən çox dialekt və ləhcə xüsusiyyətlərinin tə'siri ilə baş verir. Şagird yazılarında yol verilmiş səhvlərin təhlili nəticəsində mə'lum olur ki, bu səhvlər - (sonura-sonra, otular-otlar, aramamışdı-arımamışdı, untanır-utanır, göztərdi-göstərdi-göstərdi, əlavə-əlavə, ətravlı-ətraflı, toraclara-turaclara, yata bilmədə-yata bilmədi, sakki-sanki, fevral, fevral, pomba-bomba, sərgərlər-səngərləri və s.) içərisində ləhcə xüsusiyyətlərinin tə'siri ilə meydana çıxan səhvlər olduğu kimi, şagirdlərin sözün səs tərkibində olan müəyyən səsləri düzgün məxrəcde tələffüz edə bilməməsindən, sözdə olan səslərin düzgün differensiasiya edilə bilməməsi nəticəsində yanlış fərdi tələffüzdən irəli gələn səhvlər də vardır. Səhvlərin xarakteri, hər şeydən əvvəl, bu tipli səhvlərə yol verən şagirdlərə fərdi yanaşılmasını şərtləndirən başlıca mə'yar olduğundan hər bir şagird üçün daha xarakterik səhvlər müəyyənləşdirilməli, yalnız bundan sonra iş formaları seçilməli və tətbiq edilməlidir.

Bə'zən karlaşma, cingiltəşmə kimi fonetik hadisələr, səhv analogiya da sözlərin yanlış tələffüzünə tə'sir edir, nəticədə şagird yazıda səhvə yol verir.

Bu tipli səhvlərin aradan qaldırılmasının ən əlverişli yolu şagirdin tələffüzü üzərində iş aparmaqdır. Yanlış sözün düzgün ədəbi tələffüzünə yiyələnmiş şagird həmin sözlərin yazılışında səhvə yol vermir, ya da səhvə yol verməsi ehtimalı minimuma enir. Səhvlərin xarakterinin öyrənilməsi göstərir ki, yazılışında səhvə yol verilmiş bir çox sözdə çətin hissə- orfoqram yoxdur (otlar, yaxşı, turac, utanır və s.), bə'zi sözlərdə isə məhz orfoqramla əlaqədar səhvə yol verilməyib (məs., "qanlı" sözü "qanni", "sanki", "çoxdankı" sözlərində olan "ki, ki ayrı, "sonra" sö-

zə "sora" və s. şəklində yazıla bilərdi). Səhvlərin xarakteri həmin səhvlərə yol verməyin heç bir əsas olmadığını göstərir. Bu səhvlərin xarakterini müəyyənləşdirərək həmin səhvlərin şagirdlərin yazı işlərində nə şəkildə yayıldığı da müəyyənləşdirilmişdir. Mə'lum olmuşdur ki, səhvlərin bə'ziləri iki-üç şagirdə təkrar olunursa, bə'zi tiplər yalnız bu və ya digər bir şagird üçün xarakterikdir. Aparılan təcrübələr göstərdi ki, bu səhvlər şagirdlərin yazı savadı üçün o qədər də ciddi təhlükə törətmir və müvafiq işlər aparıldıqdan sonra öz davamlılığını itirir. Ancaq bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərin yaş artdıqca və ya onların lüğəti genişləndikcə yenə də belə fərdi xarakterli səhvlər ortaya çıxır. Odur ki, tədris prosesində bu amilin rolu unudulmamalı, yanlış və ya dialekt tələffüzü ilə bağlı ünsürlər müşahidə olunduqca onun aradan qaldırılması üzərində lazımi iş aparılmalıdır.

Tələffüzdən doğan səhvlərin başqa qrupunu **düzgün ədəbi tələffüzün tə'sirindən doğan səhvlər** təşkil edir. Məsələ burasındadır ki, tə'limin ibtidai pilləsində əlifba tə'limi dövründə və sonralar şagirdlərdə düzgün yazı formalaşdırmaq məqsədilə orfoqrafik tələffüzə üstünlük verilir. Yuxarı siniflərə qalxdıqca isə onlar yavaş-yavaş praktik şəkildə ədəbi tələffüz qaydaları ilə tanış edirlər. İbtidai siniflərdə bu iş lazımcı aparılmadıqda yuxarı siniflərdə tələffüz qaydaları ilə tanış olan şagirdlər düzgün tələffüzün tə'siri nəticəsində yazıda çoxlu səhvlərə yol verirlər. Şagirdlər "n, m" səslərindən sonra çıxışlıq hal şəkilçisinin "-nan-, -nən", sifət düzəldən "-lı" şəkilçisinin "-rı, -drı, -nı", "y" bitişdiricisindən əvvəl yönlük halında işlənən isimlərin, indiki və gələcək zamanlarda işlənən fə'llərin başlanğıc formasındakı açıq saitlərin qapalı tələffüzünün tə'siri ilə sözlərin orfoqrafiyasında səhvlərə yol verir, həmin sözləri deyildiyi kimi də yazırlar. Şagirdlər müəyyən orfoqrafik-qrammatik qaydalar, sözün morphem tərkibi ilə bağlı kifayət qədər bilik və bacarıqlara yiyələnmiş olduqlarından tələffüzün tə'siri ilə (sözün morphem tərkibinə əhəmiyyət vermədən) orfoqrafik səhvlərə yol verilir. Təhlil edilən

yazı işlərində "suyunnan, altınnan, dibinnən, məkdublarım, böyüyəydim, səhniyə, parıldıyor, mənəziyə, qarancuşdar, insannarda, və s. kimi onlarla səhv qeydə alınmışdır ki, xarakterindən görüldüyü kimi, bu səhvlərin baş verməsinin əsas səbəbi düzgün ədəbi tələffüzdür. Təcrübələr və müşahidələr göstərir ki, şagirdlərin yazı işlərində düzgün ədəbi tələffüzün tə'siri ilə baş verən səhvlərin özünü göstərməsi müəllimləri narahat edir və onlar səhvlərin həcmnin çoxalmaması üçün imlaları orfoqrafik tələffüz əsasında deməyə çalışır, orfoepik tələffüzün şagirdlərin yazı savadına mənfi tə'sir göstərdiyini qeyd edirlər. Müəyyən olunmuşdur ki, orfoepiya üzrə işlərin ilk mərhələsində şagird yazılarında ədəbi tələffüzdən doğan səhvlərin miqdarı əvvəlki səviyyəyə nisbətən bir neçə dəfə çox olur. Ancaq bu vəziyyət ciddi narahatlıq doğurmamalıdır. Çünki şagirdlər hər bir orfoqrafik qaydanı düzgün tələffüzlə, hər bir orfoepik qaydanı isə düzgün yazılışla müvazi şəkildə, fərqli cəhətlərin dərk edilməsi yolu ilə öyrəndikdə yazı savadında səhvlərin miqdarı nəinki artır, əksinə, şüurluluq əsasında minimuma enir, düzgün tələffüzü əsasında şagird tələffüzü xüsusiyyətini nəzərə alaraq hansı orfoqrafik qaydaya əməl edəcəyini müəyyənləşdirir və yazır. Deməli, tələffüzə bağlı işlər dərinləşdikcə şagirdlərin yazı savadında yol verilən səhvlərin həcmi azalmağa başlayır.

Sözün fonetik qiyafəsinin təhrifi ilə nəticələnən səhvlər. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, belə səhvlər ən çox zəif oxuyan şagirdlərin yazı işlərində qeydə alınır. Bu səhvlər müxtəlif səbəblərdən-sözü səs və heca tərkibinə görə təhlil etmək bacarığının olmamasından, diqqətsizlikdən, sözün fonetik qiyafəsinə bilməməkdən, şüurlu yazı vərdişlərinin formalaşdırılmamasından, şagirdin yazısı üzərində özünəözərinin yaradılmamasından və s.-dən baş verir. Bə'zi müəllimlər şagirdlərin yol verdikləri belə səhvlərə e'tinasız yanaşır, şagirdlər böyüdükcə bu səhvlərin aradan qalxacağını güman edirlər.

Yoxlama yazı işlərinin təhlili və nəticələrinin tutuşdurulması göstərdi ki, bu tipli səhvlərə laqeyd yanaşmaq olmaz, əksinə, bunlar şagirdin yazı sava-

dı üçün ciddi maneə yaradır. Belə şagirdlərin yazı işlərində hətta bir çox sözləri başa düşmək mümkün olmur. Müəllimlərlə aparılan söhbətlər göstərir ki, belə şagirdlərdə düzgün yazı bacarıqları formalaşdırmaq işi bir çox hallarda problem olaraq qalır.

Biz bu tipli səhvləri sırf mexaniki xarakterli səhvlərdən və digər hərfburaxma səhvlərindən fərqləndirir, ayrıca bir qrupda təhlil edirik. Bu səhvlərin xarakter xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bunlar nə yanlış, nə də düzgün tələffüzün tə'siri altında baş verir. Əgər hərfburaxma səhvləri konkret olaraq ədəbi tələffüzün tə'sirindən, yanlış fərdi tələffüzdən doğan səhvlər yanlış tələffüzün tə'sirindən, mexaniki səhvlər diqqətsizlikdən baş verirsə və belə səhvlər müxtəlif bilik və savad səviyyəsinə malik olan şagirdlərin yazı işlərində müşahidə edilərsə, sözün fonetik qiyyəsinin təhrifi ilə nəticələnən səhvlər isə xarakterli müəyyənləşdirilə bilməyən səhvlərdir. Bu tipli səhvlərin baş verməsinə tə'sir edən amili aşkara çıxarmaq, onu izləmək, müəyyən qanunauyğunluğun tə'sirini aşkara çıxarmaq çox çətindir. Bu səhvlərə aid bir neçə misal nəzərdən keçirək: **əriməmdi, işdilmiş, yaraqlı, itiyirdi, çiynədə, rat, qurovulara, rəgrəg, yekələrmə, ktisinə, başladıqlar, yuvarlan, qardakı, yeknəq, zərərinin, çatracaq və s.** (əriməmişdi, işlədilmiş, yaraşlıq, istəyirdi, çiynində, rast, qırqovullara, rəngbərəng, yekənlərimi, tikintisinə, başladıqları, yuvarlanırdı, qarşdakı, yeknəseq, zərərələrinin, çatdıracaq). Səhvlərin xarakterindən görüldüyü kimi, belə səhvlər üzərində hər hansı orfoqrafik qaydanın mənimsədilməsi istiqamətində işlər aparmaq mümkün deyil. Səhvlərin xarakterini göstərir ki, bu səhvlər qeydə alınmış sözlərdə nə hər hansı bir orfoqrafik qayda, nə də düzgün tələffüz qaydaları pozulmuşdur. Bu tipli səhvlər şagirdlərin elementar yazı vərdişlərinə yiyələnmə bilməməsinin əyani göstəricisidir.

Şagirdlərin yazı savadı üzərində müşahidələr göstərir ki, şagird nə eşitdiyi üzərində düşünmədən sanki qeyri-iradi yazır, hətta öz yazısını özü də oxuya bilmir. Bu cür səhvlərin nədə olduğunu şagirdlərin özləri müəyyənləşdirə bilmədiyindən, həmin səhvlərin necə aradan

qaldırılacağı barədə də düşünə bilmirlər. Ona görə də belə səhvlərin aradan qaldırılması üçün müvafiq iş üsulları müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Bu səhvlərin öz-özünə aradan qaldırılacağına inanmaq sadələşmədir. Şagirdlərin yazı savadında kök salmış belə neqativ halların aradan qaldırılması üçün ilk növbədə onlarla səs tərkibi çox sadə olan sözlərin yazılması üzərində məşqlər aparılmalıdır. Yalnız onların eşitdikləri səsləri düzgün yazdıqlarına əmin olduqdan sonra səs tərkibi nisbətən mürəkkəb olan sözlərin yazılması üzərində işə keçilə bilər. İlk əvvəl nail olmaq lazımdır ki, şagird eşitdiyini yaza bilsin, səslərin hərf-lərlə ifadəsi üzərində düşünə bilsin, səslərin hərf-lərlə ifadəsi üzrə onda müəyyən vərdişlər yaradılsın, o, sözü səs tərkibi baxımından təhlil edə bilsin, eşitdiyi hər hansı səsni qrafik işarəsini müəyyənləşdirə bilsin və s. Ancaq bu bacarıqların formalaşdırıldığına əmin olduqdan sonra həmin şagirdlərlə düzgün yazı bacarıqlarının formalaşdırılması istiqamətində işlər təşkil etmək mümkündür.

Mə'lumdur ki, şagirdlər ibtidai siniflərdən düzgün yazı bacarıqlarına yiyələnməkdən yazıda böyük hərfin işlədilməsi ilə əlaqədar da müəyyən bacarıq və vərdişlər əldə edirlər. Lakin müşahidələr göstərir ki, təlimin əsas pilləsində oxuyan şagirdlərin yazı işlərində də **böyük hərfdən istifadə qaydalarının pozulması** halları geniş yer tutur. Belə səhvlər ən çox böyük hərfin lazım olmayan yerdə (tutaq ki, cümlənin ortasında) işlədilməsi, yaxud da əksinə, lazım olan hallarda böyük hərfdən istifadə edilməməsi şəklində özünü biruzə verir. Belə səhvlər müxtəlif səbəblərdən irəli gəlir. Onlardan biri şagirdlərin məndəki bitkin hissələri, cümlələri müəyyənləşdirə bilməmələri ilə bağlıdır. Belə ki, bə'zi şagirdlər cümlələrin sərhədini müəyyən edə bilmədiklərindən cümlənin sonunda da müvafiq durğu işarəsini qoymurlar. Məhz elə ona görə də yeni cümlənin birinci sözünü kiçik hərfle yazmaqla səhvə yol verirlər. Bə'zən də şagirdlər müəyyən durğu işarələrindən sonra nə zaman böyük, nə zaman kiçik hərfle yazılma məqamlarını müəyyən edə bilmədiklərindən, durğu işarəsindən sonra gələn birinci sözü böyük, və ya əksinə, kiçik hərfle yazmaqla səhvə yol vermiş olurlar. Mə-

sələn, qoşa nöqtədən sonra gələn vəsi-təsiz nitqin və ya dialoqun əvvəlində gələn ilk sözü kiçik hərfle, nida işarəsindən sonra müəyyən hallarda sözü kiçik hərfle başlayaraq böyük hərfdən istifadə qaydalarına düzgün əməl etmirlər. Görünür, şagirdlərin bu tipli səhvlərə yol vermələrinin səbəblərindən biri də onların durğu işarələrindən istifadə qaydaları ilə bağlı bacarıqlarının möhkəmləndirilməmiş olmasıdır.

Şagirdlərin ümumi və xüsusi isimləri, xüsusi adları bir-birindən fərqləndirə bilməməsi nəticəsində baş verən səhvlər. Yazı işlərində qeydə alınmış səhvlər içərisində şagirdlərin ümumi və xüsusi bildiren sözlərin qarışdırılmasına aid kifayət qədər nümunə vardır (Marallar, Ceyranlar, Kəkliklər, Dağ keçiləri). Belə səhvlərə yol verən şagirdlər nöy və cins anlayışlarını, ümumi və xüsusi qarışdırdıqlarını nümayiş etdirmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tipli səhvlər və bunun əksini təşkil edən xüsusi ümumi kimi dərk edilməsindən baş verən səhvlər şagirdlərin yazı işlərində ən çox təsadüf edilən səhvlərdəndir. Yazıda böyük hərfdən istifadə ilə bağlı yol verilən səhvlər şagird yazılarında daha çox rast gəlinən səhvlərdəndir, lakin bu səhvlər orfoqrafik qaydanın pozulması ilə əlaqədar olduğundan onlar ümumi orfoqrafik qaydaların pozulması nəticəsində baş verən səhvlər içərisində öyrənilir. **Burada haqqında danışılan səhvlər isə müəyyən orfoqrafik qaydanın pozulması ilə əlaqədar olmayan səhvlərdir.** Bə'zən elə səhvlərə də təsadüf edilir ki, şagird heç bir münasibət olmadan bu və ya digər sözü cümlənin ortasında böyük hərfle yazır. Çox güman ki, bu tipli səhvlər tamamilə mexaniki səbəblərdən baş verir. Məsələn, şagirdlər tarixi günlərin və ya bayram günlərinin təsadüf edildiyi ayın adının rəqəmdən sonra böyük hərfle yazıldığı barədə orfoqrafik qaydalarla tanış olurlar. Bunun tə'siri və səhv ümumiləşdirmə əsasında ayın tarixlərini yazarkən rəqəmdən sonra ayın adını böyük hərfle yazmağa vərdiş edirlər. Bu qaydanın mənimsədilməsi üzrə müəyyən işlər aparıldıqdan sonra bu yanlış vərdiş aradan qaldırmaq olur. Hətta bu vərdiş bə'zi şagirdlərdə davamlılıq göstərir və çətin aradan qaldırılır. Şa-

girdlər "Azərbaycan dili birləşməsində hər yerdə Azərbaycan sözünün böyük hərfle yazılmasının tə'siri altında səhv ümumiləşdirmə aparır, rus dili, türk dili, ingilis dili birləşmələrində də dillərin adlarını ifadə edən sözləri böyük hərfle yazmaqla səhvə yol verirlər.

Nitq axınında yanaşı gələn sözlərin səhvən bitişik yazılmasından doğan səhvlər. Şagirdlərin yol verdikləri səhvlərin öyrənilməsi nəticəsində mə'lum olur ki, bu tip səhvlər istər diktə olunan mətnin yazılması prosesində, istərsə də şagirdlərin müstəqil yazı prosesində baş verir. Məsələn, təcrübələr zamanı imla mətnlərində işlədilmiş "gözəl idilər", "ola bilər", "dəmə söz", "atacaqlar anacan", "az keçmədən", "aprel ayının" kimi sözlər bitişik yazılmaqla səhvlərə yol verilmişdir. Səhvlərin xarakterindən görüldüyü kimi, bu tipli səhvlər nitq axınında yanaşı gələn hər hansı sözün bitişik yazılması nəticəsində yol verilən səhvlərdir. Belə səhvləri bitişik və ya ayrı yazılan mürəkkəb sözlərin orfoqrafiyasında yol verilən səhvlərlə eyniləşdirmək olmaz. Sözlərin bitişik, ayrı və ya defislə yazılışı ilə əlaqədar yol verilən səhvlər şagirdlərin həmin sözlərin yazılışı ilə əlaqədar olan orfoqrafik qaydanı bilməmələrindən doğursa, haqqında danışılan səhvlər barədə bu fikri söyləmək çətin-dir. Təcrübələr göstərir ki, bu qrupda təhlil edilən səhvlər əsasən sözlərin ifadə etdikləri mə'nalara əhəmiyyət verməmək, mürəkkəb söz haqqında şagirdlərin təsəvvürlərinin kifayət qədər aydın olmamasından baş verir. Belə səhvlərə yol verən şagirdlər nitqin ayrı-ayrı elementlərinin sərhədini dəqiq müəyyənləşdirə bilmir, sözlərin leksik mə'nası üzərində düşünmədən kortəbii olaraq yazırlar ki, nəticədə səhvə yol vermiş olurlar. Məsələn burasındadır ki, bu tipli səhvlər ayrı-ayrı yazı işlərində qeydə alınsa da, belə səhvlər hər bir konkret halda müxtəlif formalarda təzahür edir və çox vaxt bir daha təkrar olunmur. Ancaq şagirdlərdə diqqət tərbiyə edilməsi, onların nitq elementlərini aydın qavraya bilməsi və ayrı-ayrı morfoloji fərqləndirə bilmələri, ən vacibi isə şagirdlərdə səhvsiz yaza bilmək vərdişləri formalaşdırmaq üçün başqa səhvlər kimi, bu səhvlərin aradan qaldırılması da mühüm əhəmiyyətə malikdir.

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT MÜƏLLİMLƏRİNİN PEDAQOJİ-METODİK HAZIRLIĞI

Vaqif QURBANOV,
pedaqoji elmlər namizədi,
Laləzar İBRAHİMOVA,
Abşeron rayonu, Xırdalan qəsəbə
3 sayılı orta məktəbin müəllimi.

Otuz ildən artıq pedaqoji fəaliyyəti-
mizdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat
müəllimlərinin dərslərini dinləmiş,
siftdən xaric və məktəbdən kənar təd-
birlərin üzərində metodist müşahidə-
ləri aparmış, onların təcrübəsindəki
qabaqcılığın, yeniliyin və müasirliyin
nədən ibarət olmasının təhlilini vermiş,
ümumiləşdirmələr aparmış və qabaq-
cılığı təbliğ edib yaymağa çalışmışıq.

Nəzəri-pedaqoji biliyinin və di-
daktik-metodik hazırlığının səviyyəsi-
nə görə Azərbaycan dili müəllimləri-
ni bir neçə qrupa bölmək olar:

1) Dərsin texnologiyasına müasir
səviyyədə bələd olanlar;

2) Dərsin strukturundan, ənənəvi
formalardan mükəmməl baş çıxarı-
nlar;

3) Nəzəriyyə və təcrübəyə yara-
dı şəkildə yanaşanlar;

4) Dərsin məqsəd və vəzifələrini
konkret mövzuya görə düzgün müəy-
yənləşdirməkdə çətinlik çəkənlər;

5) Dərsdə ümumiləşdirmələr, in-
teqrasiya və diferensiasiyalarla mən-
imsəmə mexanizmini fəal saxlama-
ğı bacaranlar;

6) İnteraktiv metodlarla işləyənlər
və s.

Bizim bu cür apardığımız qruplaş-
maların hər biri ayrı-ayrılıqda konkret
açıqlamalara möhtacdır. Lakin oxu-
cularımızın səviyyəsini və jurnalda
elmi-metodik yazıların müntəzəm
dərc edildiyini nəzərə alaraq yalnız
mülahizələr verməklə kifayətlənir,
əlavə şərhlərə ehtiyac duymuruq.

Yeni təlim texnologiyası ilə əla-
qədar, xüsusən də Azərbaycan dilin-

də çevik metodlarla işə yeni istiqamət
vermək məqsədilə jurnalda pe-
daqoji elmlər namizədi **Akif Məmmədovun**
yazdığı bir məqaləni ("Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim metodları", "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi", 2002-ci il, №2, səh.12-17) oxumağı və müzakirə edib istiqamətlər müəyyənləşdirməyi metodbirlişmə və fənn komissiya sədrlərinə məsləhət görürük.

Müəllim öz dərslərində çox vaxt
inkışafetdirici-təbiiyətə uyğun optimal
təlim nümunələri ilə uğurlar qazanır.
Həmin nəzəriyyələrin V.V.Davidova,
L.V.Zankova, L.V.Babanskiyə məxsus
olduğunu müəllimin bilməməsi də
mümkündür. Fikrimizcə, Azərbaycan
dili və ədəbiyyat müəllimləri üçün
bunu ciddi qəbahət hesab etmək
olmaz; əlbəttə, dil və ədəbiyyat
fənləri tədris edənlər digər nəzəri
məsələləri də düzgün və dəqiq bilsələr,
daha yaxşıdır.

Tədqiqat meyilli müəllimlər içəri-
sində, şübhəsiz ki, təlim nəzəriyyə-
lərini bilənlər və təcrübədə tətbiq
edənlər də tapılır və bu, əslində çox
yaxşıdır. Ümumiyyətlə, bir fənnin təd-
risi metodikasını mükəmməl bilmək
üçün pedaqoji-psixoloji qanunlara
bələd olmaq əsas və başlıca şərt
dir. Lakin bizim fikrimizcə, pedaqoji
nəzəriyyələrə dərin və hərtərəfli bə-
lədlilik daha çox pedaqogika müəllim-
lərindən tələb edilərsə, daha ədalətli
olur, filoloq müəllimlərin tətbiqi məsə-
lələrdən praktik kimi baş çıxarması
daha zəruri sayılmalıdır. Orta mək-
təbdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat

tədrisinə dair yazılmış "Orta məktəbdə
Azərbaycan dili tədrisi" və "Orta
məktəbdə ədəbiyyat tədrisi" adlı mo-
noqrafiyalar müəllimlərin stolüstü ki-
təbləri olmalıdır. Dərsə hazırlaşarkən
onlar həmin monoqrafiyaları hökmən
vərəqləməlidirlər. Monoqrafiyaların
alimlər kollektivi tərəfindən hazırlan-
dığı və respublikanın qabaqcıl müəllim-
lərinin rəyi və qeydləri əsasında
təkmilləşdirildiyini, eyni zamanda ali
pedaqoji məktəblərdə elmi mənbə kimi,
özü də nüfuzlu mənbə kimi tövsiyə
edildiyini nəzərə alıb, onlara biganə
qalmaq olmaz.

Bir mühüm məsələni də həmkarlarımızın
nəzərinə çatdıraq ki, hər bir
monoqrafiyada və yaxud metodik iş-
ləmədə müəllimə dərsi yaradıcı qur-
mağın yalnız müvafiq istiqamətlərini
vermək olur. Bu mə'nada müəllimlərin
bir-birinin dərslərini dinləməsinə
başlıca diqqət yetirməyi məsləhət gö-
rürük. Çünki müşahidə olunan dərslərin
təhlili və müzakirəsi nəticədə e'tibarilə
tənqidi tənqidi təfəkkürün süzgecindən
keçir, ümumiləşir və pedaqoji nəzəriyyə-
lərə çevrilir. Müşahidəçilərin tənqidi
qeydləri dərs aparandan müəllimin
uğurlarını daha çox rəvənləndirir,
qüsurlarını aradan qaldıra bilər.

Belə təcrübə orta ixtisas məktəblərində
geniş yayılmağa başlayıb. Şəki Pedaqoji
Texnikumunda və Sumqayıt Pedaqoji
Seminariyasında bu sahədə maraqlı
təcrübə nümunələri müşahidə olunur.
Bu bizim qəti qənaətimizdir ki, dinlənən
dərsin müzakirəsindən müəllimlər həm
pedaqoji, həm psixoloji, həm metodik
cəhətdən yalnız qazanırlar. Belə ki,
bə'zisi öz metodik sərəfəsinə tənqidi
yanaşır, bə'zisi isə əlavələr edib gö-
türür; bə'zisi də köhnə stereotiplərdən
əl çəkməli olur və s. Hər halda
dinlənən dərs qabaqcıl və müasir
şəkildə qurulmuşsa, müəllimlər az
əmsallı və ya əhəmiyyətli üsul və va-
sitiyədən imtina etmək qənaətinə
gəlirlər. Misal üçün onu deyək ki, lap
bu yaxınlarda tabeli mürəkkəb cüm-
lələrə dair bir mövzunun tədrisi zamanı
müəllim keçmiş dərsin sorğusu

sunu apararkən lövhəyə dörd şagird
çıxardı; onlardan hər birinə verilmiş
kartoçka-çalışma əsasında fonetik,
leksik, morfoloji təhlil aparmağı, bir
nəfərə isə keçmiş dərsi ("Mübtədə
budaq cümləli tabeli mürəkkəb cüm-
lə" mövzusu haqqında) danışmağı
tapşırırdı. Müəllim keçmiş dərsin sor-
ğusunu yalnız bir qayda ilə - kartoçka-
lar üzrə müstəqil işlə başa çatdırırdı.

Həmin dərsin müzakirəsi zamanı
lövhədə fonetik, leksik və morfoloji
təhlil aparılmasını təqdir etmədik və
göstərdik ki, bu iş tədris olunan möv-
zunun məqsədinə bilavasitə daxil
deyil. Müəllimlərin bə'zisi bu üsulun
şagirdlərin keçilmiş mövzularda dair
bilik, bacarıq və vərdişlərinin səviyyə-
sini öyrənməyin vacib və zəruri ol-
duğunu və bu üsulun geniş yayıldığı-
nı bildirdilər. Biz həmkarlarımıza sü-
but etməyə çalışdıq ki, həmin iş nö-
vünü təkrar dərslər və ya keçilmişlərin
ümumiləşdirilməsi və sisteme salınması
zamanı tətbiq etmək daha zəruridir.
Əlavə olaraq onu da bildirdik ki,
hər bir dərsin konkret məqsəd və
vəzifələri var. Haqqında söhbət
gedən dərsdə müəllim lövhəyə dörd
nəfər çağırıb bugünkü mövzuya dair
ayrı-ayrı bədii ədəbiyyatdan seçdikləri
nümunələr əsasında mübtədə
budaq cümləli tabeli mürəkkəb cüm-
lələrin xüsusiyyətlərini göstərməyi
tapşırsaydı, daha düzgün olar və ef-
fektli nəticə verərdi. Bizə elə gəldi ki,
müzakirədə bu fikirlə hamı razılaşdı.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilin-
dən təşkil olunan dərslərdə bə'zən
çox yazılan, lakin effekti az olan bir
sıra üsullar tətbiq edilir. Misal üçün
imla, ifadə və inşaa yazdırılıb təhlil və
təshih olunur, sonrakı dərsdə də köhnə
mövzunun sorğusu davam etdirilir.
Halbuki imla, ifadə və inşaa linqvistik
mövzuların mənimsənilməsində
bacarıq və vərdişlərin çatdığı zirvə
sayılır. Bunu ədəbiyyat fənnindəki in-
şadan sonra qurulan dərsdə də nəzərə
almaq lazımdır. Deməli, əgər zirvə
fəth edilmişsə, başqa məsələlərdən
təkrarən danışmağa nə ehtiyac?
Süni peyk orbitə çıxarılmışsa,

sonrakı hərəketdə rolu olmayacaq, deməli, yenidən daşıyıcı raketdən söz açmağa ehtiyac yoxdur. Sual oluna bilər: bəs imla, ifadə və inşanın üzərində təshih və ya təhlil mövzundan sonrakı yeni mövzunu necə başlamalı? Təcrübə göstərir ki, belə hallarda yeni bilik verən dərslər tipini tətbiq etmək lazımdır; başqa tip dərslər qurmaq məqsədə müvafiq deyil.

Dərs məmar dəqiqliyi ilə layihələnməli, zərgər dəqiqliyi və incəliyi ilə qurulmalıdır. Orada məzmunla xəlq gətirəcək formalardan, məqsəddən uzaq sala biləcək nüanslardan istifadəyə yol vermək təlimə xeyir gətirməz. Deməli, dərslər müəllimin ölü-biçili əsərinə çevrilməlidir.

Biz Azərbaycan dili dərslərində mövzudan kənara çıxma hallarını bəyənəməklə ümumi məqsəd inteqrasiya metodikasını danmaq fikrində deyilik. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir dərslərin qiyməti ilk növbədə öyrənilən mövzunun qarşısında duran vəzifələri düzgün müəyyənləşdirməklə aşkar edilir. Belə ki, müəllim tabeli mürəkəb cümlələri keçərkən tabelilik və ya tabelisiz əlaqəsinin təzahür formalarını, tabeli mürəkəb cümlələr qurub onların struktur təhlilini aparmağı, nəzm və nəsr nümunələrində baş və budaq cümlələri göstərməyi məqsəd kimi müəyyənləşdirsə, kartoçka-çalışmaları da buna görə tətbiq etsə, konkret mövzunun məqsəd və vəzifələrinin dil təliminin məqsəd və vəzifələrinə inteqrasiyasına nail olar.

Başqa bir misal. Ədəbiyyat müəllimlərinin də aşıq yaradıcılığına dair dərslərdə mövzu ilə bağlı bilik və bacarıqlar aşılamaq əvəzinə, bunu bir kənara qoyub məqsəddən uzaq salan təkrarlara qayıtmaqları mükəmməl metodika sayıla bilməz.

Bütün bu kimi məsələlərə Şəki və Sumqayıt pedaqoji məktəblərində fəaliyyət göstərən fənn komissiyalarında başlıca diqqət yetirilməsi bizdə ümidlər yaradır.

Şəki Pedaqoji Texnikumu fənn komissiyasının sədri Ramiz Yusifov

vun dediklərindən: "Orta ixtisas məktəblərinin işində tələbələrə metodik hazırlığına başlıca diqqət yetirilməsi Şəki maarifçilik və müəllimlik ənənələrini yaşadır. Şəki Pedaqoji Texnikumu gələcəyin metodist-filoloq müəllimlərini yetişdirmək kimi şərəfli bir iş görür. Ə.Dəmirçizadə, Y.Kərimov və başqalarını metodistdən linqvist səviyyəsinə yüksəldən məhz güclü baza təhsili olmuşdur ki, biz bunu diqqət mərkəzində daim saxlamalıyıq".

Sumqayıt Pedaqoji Seminariyasındakı fənn komissiyalarının metodist Ədalət Əsədov filoloq müəllimlərin təlim metodlarını təkmilləşdirməyin rolunu və səviyyəsini yüksək qiymətləndirir. Filoloq müəllimlərin potensialı buna tam əsas verir. Bir sözlə, müəllimlər dil və ədəbiyyat təlimi metodikasına hərtərəfli yiyələnməklə ənənəvi dərslərinin ən mütərəqqi cəhətlərini, habelə müasir metodikaya müasir baxışların işıqlı və elmi istiqamətlərini öyrənməli, öz psixoloji-metodik yaradıcılıqlarını gətirdikcə zənginləşdirməlidirlər.

Bu bir faktıdır ki, son illər müəllimlərimizin təlim-tərbiyədə orijinal metod, priyom, üsul, vasitə axtarılarından uzaq düşdükləri müşahidə edilir. Məktəblərimizdə 20 mindən artıq filoloq ixtisaslı müəllimdən "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalına təxminən 600-700 nəfərə qədər abunəçinin olması müəllimlərimizin öz metodik ustalıqlarını artırmaq, qabaqcıl təcrübəni öyrənmək, yeni proqram bölgüləri ilə tanış olmağın və s. qayğısına qalmamaları deməkdir.

Beləliklə, bu gün arzu etdiyimiz bir məsələ varsa, o da Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan dərslərin müasirlik ruhunda qurulması, nitq mədəniyyətinin incəliklərinə, ədəbiyyatımızın milli-humanist qayəsinə bələd olan gənclər yetişdirilməsidir. Bunun üçün Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəlliminin metodikanın elmi-pedaqoji və psixoloji problemlərini dərinlən və hərtərəfli bilməsi mühüm şərtlərdən sayılmalıdır.

YENİ TƏLİM METODLARI ŞAĞİRD LƏRİN SƏRBƏST DÜŞÜN MƏK BACARIĞINI İNKİŞAF ETDİRİR

**Naibə KƏLBƏLİYEVƏ,
Binəqədi rayonundakı 276 sayılı
orta məktəbin müəllimi.**

Şagirdlərin sərbəst düşünməsi və müstəqil fikir yürütmələrinə şərait yaradan fəal təlim metodlarından biri də interaktiv metoddur. Çünki bu metod mahiyyətcə dərslərin dialoq şəraitində keçirilməsini, müəllimin şagirdlərlə və şagirdlərin bir-biri ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində işləməsini, onların sərbəst düşünmək, müstəqil fikir söyləmək və başqalarının fikrinə münasibət bildirməsini, öz fikrini inandırıcı arqumentlərlə əsaslandırma bilməsi, tənqidi tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirməsini və habelə qaldırılan mübahisəli məsələlərdə kompromis variantın tapılmasını nəzərdə tutur. X sinifdə (seçmə fənn) Nəcəf bəy Vəzirovun "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" əsərini keçərkən fəal təlim metodlarından istifadə edərək şagirdlərdə sərbəst düşünmək və müstəqil fikir söyləmək bacarıqları aşılayıram. Əlbəttə, əsərin tədrisində başlıca məqsəd çürüməkdə olan feodal bəyliyin iflasını, yeni kapitalist münasibətlərinin inkişafını şagirdlərə çatdırmaq, pulu hərisliyin, tamahkarlığın, nadanlığın tənqidi və bu baxımdan obrazların seçiyələndirilməsi, əsərdə dil və üslub xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsindən ibarətdir.

Həmin məqsədin həyata keçirilməsi zamanı başlıca olaraq interaktiv metod və onun qruplarla iş, rollu oyun, diskussiya və s. kimi köməkçi vasitələrdən, priyomlardan istifadəni nəzərdə tutaram. Eyni zamanda həmin metodla işin formalarından istifadə edərkən müvafiq təchizat vasitələrindən, o cümlədən xəritə, bədii əsər, müzakirə mövzulannın qeyd olunduğu lövhə,

qrupların adını bildiren lövhəciklər, test suallar-kartoçkalar və s. istifadə olunması dərslər planında nəzərə alınır. Dərslərin gedişi zamanı ənənəvi dərslərdə olduğu kimi, şagirdlərlə salamlaşdıq, nizam-intizamı bərpa etdikdən sonra onları N. Vəzirovun yaradıcılığı və "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" əsərinin məzmununu üzrə sorğuya səfərbər etmək məqsədilə aşağıdakı suallar əsasında qısa müşahidə aparmağı lazımdır.

- Keçən dərslərimizin mövzusu nə idi? N. Vəzirovun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki mövqeyini necə qiymətləndirmək olar? Onun hansı komediyalarını tanıyırsınız?

Sonra şagirdlərə müraciətlə deyirəm ki, siz evdə N. Vəzirovun "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" əsərinin məzmununu öyrənmişsiniz. Bu gün biz ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq, sizin əsərin məzmununu haqqındakı biliyinizi fərdi qaydada deyil, qrup halında yoxlayacağıq.

Bunun üçün sinif, hərəsində altı şagirdin birləşdiyi dörd qrupa bölünəcəkdir. Hər qrupun da keçilmiş mövzu ilə əlaqədar zərfin içərisindəki sualları və test tapşırıqları olacaqdır. Həmin sualların cavablarını qrupdakı şagirdlər birlikdə hazırlayacaq, cavabı isə qrupun öz içərisindən seçdiyi liderlər verəcəkdir. (Lazım bilindikdə suallara qrupun başqa üzvü də cavab verə bilər). Sualların təqdimatı və cavabların uqotunu isə müəllimin təyin etdiyi spiker heyətə keçirəcəkdir. Şagirdlər spikerin stoluna yaxınlaşıb rəngli çöplərdən çəkirlər. Eyni rəngdən götürmüş şagirdlər

bir qrupda birləşirlər. Beləliklə, 4 qrup yaranır. Hər qrupda da 6 şagird.

Qruplar müəyyən edildikdən sonra hər qrup özünə lider seçir. Təklif olunan kimi qrupların liderləri növbə ilə spikerin stoluna yaxınlaşıb içərisində sual kartları olan dörd zərfdən birini seçir. Suallar səsləndirildikdən sonra liderə qaytarılır, o da birgə cavab hazırlamaq üçün yoldaşlarının yanına dönür.

Spikerin yanında sarı və qırmızı rəngdə iki işarə kartı vardır. O, sarı kartı qaldıranda cavab üçün verilən vaxtın yaxınlaşdığını, qırmızı kartı göstərəndə isə artıq verilən vaxtın bitdiyini və cavab kağızını götürüb lövhəyə yapışdırmaq lazım gəldiyini işarə edir. Cavablar üçün üç dəqiqə vaxt verilir.

Spikerin köməyi ilə bütün qrupların cavablarını dinlədikdən sonra isə müəyyən edilmiş qiymət meyarları əsasında mən hər bir qrupun qiymət balını, bu bilik yarışında irəli gedən və aşağı bal toplayan qrupları e'lan edirəm. Əsər dörd məclisi əhatə etdiyi üçün hər qrupun sualları bir məclisin məzmunundan, 2 rollu oyun və 6 test sualından ibarətdir.

Dərsdə komandalara verilən sualların və test tapşırıqlarının bir nümunəsi "Zirvə" komandasının seçdiyi suallardır.

1. "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" əsərinin I məclisinin qısa məzmunu;

2. Bu məclisdə iştirak edən iki obrazın rollu oyunu;

3. Birinci məclisdə iştirak edən mənfi və müsbət surətlər;

4. Aşağıdakı test suallarına cavab verin:

1) Bu sözlər əsərdəki hansı obrazın dilindən eşidilir:

"Bu saat yer üzündə nə qədər müsəlman var, cəmənlə zələlətdədirlər... Səbəb? Ehkəmi-şəriət yaddan çıxıb... Elm yox, tərbiyə yox, ədəb yox".

A) Hacı Qənbər D) Aşıq Vəli
B) Hacı Salman E) Mayor Xudaverdi
C) Əşrəf bəy

2) Əvvəlinci məclis kimin sözləri ilə başlayır?

A) Əşrəf bəy D) Hacı Salman
B) Hacı Qənbər E) Cəvahir xanım
C) Yətər

3) Yükün sığorta olunub 90 min manat pul ayrılması haqqındaki teleqramı Batumdan kim vurmuşdur?

A) Hacı Salman D) Əşrəf bəy
B) Rəhim E) Mayor Xudaverdi
C) Mehdi

4) N. Vəzirovun mövzusu tacir həyatından alınmış komediyası hansıdır?

A) "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük";

B) "Pəhlivanani-zəmanə";
C) "Nə əkərsən, onu biçərsən";
D) "Adı var, özü yox";
E) "Ev tərbiyəsinin bir şəkli"

5) Bu əsərlərdən hansı N. Vəzirovun deyil?

A) "Sonrakı peşmançılıq fayda verməz";
B) "Daldan atılan daş, topuğa dəyər";
C) "Adı var, özü yox";
D) "Nə əkərsən, onu biçərsən";
E) "Yeyəsən qaz ətini, görəsən ləzzətini".

6) Aşağıdakı sözlər hansı obrazın dilindən söylənilir?

- Aşkara deyirəm: hərgah mənim iki yüz əlli manatın bu saat özümə çatmasa, bu evim palaz-paltarını çölə tullayacağam.

A) Əşrəf bəy D) Cəbi
B) İmamqulu E) Molla Şəfi
C) Mayor Xudaverdi

Uşaqların cavabları dinləndikdən sonra, komandaların qiymətləri e'lan edilir. Bundan sonra mən sinfə müraciət edirəm:

- Uşaqlar, sizin suallara cavabınız və ümumi fəaliyyətiniz göstərdi ki, əsərin məzmununu yaxşı öyrənmişiniz. İndi isə əsərin təhliline keçirik. Təhlilə keçməzdən əvvəl əsərdə mənası sizə yaxşı məlum olmayan aşağıdakı sözlərin lüğətini dəftərinizə yazın:

Tənəssük - veksil, borc qəbz.

Sövdəgar - parça alveri ilə məşğul olan adam.

Çərçi - xırda alverlə məşğul olan adam.

Lüğət üzrə iş bitdikdən sonra "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" əsərinin təhlili ilə əlaqədar aşağıdakı məlumatı çatdırınram:

- Uşaqlar, "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" əsərinin mövzusu XIX əsrin tacir həyatından götürülmüşdür. Əsərin mərkəzində Hacı Qənbər obrazı dayanır. Əvvəllər sövdəgar olan Hacı Qənbər daha

çox qazanmaq ehtirası ilə yaşayır.

Mən dərsin bu mərhələsində fənlərarası əlaqə yaratmaq məqsədilə şagirdlərə aşağıdakı suallarla müraciət edirəm:

- Gəlin yadıma salaq, bu əsərdə Azərbaycanın hansı tarixi dövrü əks etdirilmişdir?

-XIX əsrin axırlarında kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar Bakı Zaqafqaziyanın ən böyük sənaye, ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Neft sənayesi, dəmirçilik inkişaf etdi. Bakıda bank, sığorta, sənaye və ticarətin inkişafına kömək edən müəssisələr yaranmışdı.

-Uşaqlar, indi kim deyər, Hacı Qənbərin gəmisi hansı dənizdə qərğ olmuşdur? Kim gəlib o dənizi xəritədə göstərər?

Uşaqlardan biri gəlib xəritə üzrə izah etdi ki, o zaman yük Bakıdan Batuma gedirdi və oradan da gəmilərə yüklənib Qara dənizə göndərilir, oradan isə Aralıq dənizindən keçib Fransaya, İtaliyaya çıxırdı.

- Uşaqlar, siz əsərin məzmunu üzərində işləyərkən öyrəndiniz ki, pyesin ilk iki məclisində burjuva-tacir təbiətli və sinifli cəmiyyətdə eybəcər insan əlaqələri haqqında aydın təsvür verilir. Sonrakı iki məclisdə (III- IV) qoca tacirin on altı yaşlı qaravaşı Yətərə vurulması təsvir olunur. Gəlin, xatırlayaq, "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" ifadəsini biz hansı obrazın dilindən eşirik.

- Dilbər xanımın.

- Düzdür. Əsərdə süjet biri-birilə bağlı olan iki xətt üzrə inkişaf edir. Yazıçı Hacı Qənbərin mənevi eybəcərliyini əks etdirmək üçün onu müxtəlif vəziyyətlərə salır. Qəhrəmanın düşdüyü komik vəziyyətlər bizdə gülüş doğurur.

Hacı Qənbərin daxili aləminin açılmasında Dilbər xanım xüsusi rol oynayır.

- Kim deyər, Dilbər xanım necə obrazdır?

- Dilbər xanım son dərəcə tərbiyəli, gözəl, əxlaqlı, nəcib məneviyyətli bir qadındır. O, ərinin qayğısını çəkir, onu gah pürə, gah məscidə aparır, allaha dua edir ki, tez sağalsın. Hacı Qənbərin qoca yaşında evlənmək istədiyini görəndə Dilbər xa-

nım qəzəblənir, onu ailəyə qarşı e'tibarsızlıqda təhmətləndirir. Əsərdəki Yətər, Cəvahir xanım surətləri də müsbət qadın obrazlarıdır.

Komediyadakı Əşrəf bəy XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda yetişən və köhnə fikirlərə qarşı çıxan ziyalı mülkədar gənclərinin ümumiləşdirilmiş surətlərindən biridir. Onda xalqın acınacaqlı vəziyyətini duymaq hissi güclü olsa da, ona kömək etmək imkanı zəifdir.

Əsərdəki nöqə obrazını N. Vəzirov digər sənətkarlardan fərqli yaratmışdır.

- Deyə bilərsinizmi, Vəli necə surətdir?

- Vəli xaraktercə mənfi surətdir. Dələduz, qadına pis gözlə baxan bir insan kimi təsvir edilmişdir. Əsərdə Aşıq Vəliyə geniş yer verilmişdir. Ona görə ki, feodal-burjuva cəmiyyətinin əxlaqi qüsurlarını yazıçı onun dili ilə açır.

Uşaqlara deyirəm ki, əsərdəki Qıdı kirvə obrazına tamamilə yeni baxımdan yanaşılmalıdır. Bu obrazın təmsalında yazıçı erməni xislətini tam genişliyi ilə açmışdır. Torbasının dolu və yaxud boş olduğunu yoxlayan Qıdı kirvə bu gün bizdən pay uman, torpaq iddiasında olan ermənilərin prototipidir. "Tut arağına bol" deyər öyünən Qıdı mənsub olduğu xalqın əyyəşliq təbiətindən xəbər verir.

"Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" əsərinin təhlili haqqında məlumat verdikdən sonra şagirdlərin əsər barədə bilgilərini daha da mükəmməlləşdirmək üçün bəzi məsələlər üzrə diskussiya aparmaq lazım gəlir.

1. N. Vəzirov Hacı Qənbərin simasında əsil tacir obrazı yaratdı mı?

2. Hacı Qənbərlə Hacı Qara surətini necə müqayisə etmək olar?

3. Hacı Qənbər yağışdan çıxıb, yağmura düşdü mü?

4. Əşrəf bəy XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda yetişən ziyalı mülkədar gənclərinin ümumiləşdirilmiş surətindədir mi?

İki qrupa bölünmüş şagirdlər göstərilən mövzulardan I və II-si üzərində diskussiya aparmaq istədiklərini bildirdilər. Hacı Qənbərin əsil tacir olmasının inkar edənlər I qrupda, təsdiq edənlər isə II qrupda birləşdilər. Şa-

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ YENİ TƏ'LİM METODLARINDAN İSTİFADƏ

Aidə İSFƏNDİYARQIZI,
Bakı şəhərindəki 18 saylı məktəbin müəllimi.

Azərbaycanın öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsindən artıq on bir il keçib. Bu illər tarix baxımından çox qısa zaman kəsiyi olsa da, onların hər biri Azərbaycanın ictimai-siyasi salnaməsində xüsusi iz buraxmış, ziddiyyətlərlə, mübarizələrlə və nəhayət, ölkəmizin inkişafına, dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasına istiqamətlənmiş məqsədyönlü və ardıcıl fəaliyyətlə zəngin olmuşdur.

Hər bir müstəqil ölkənin inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən biri onun təhsil sistemidir. Ötən illərdə Azərbaycanın təhsil sistemində də köklü islahatlar aparılmış, böyük uğurlar qazanılmışdır. Əslində Azərbaycanın inkişafının təmin olunmasının təhsil sistemimizlə bağlılığı həyat fəlsəfəsinin, dövrün gerçəkliyinin ifadəsidir və ölkənin təhsil sistemində dövlət miqyaslı islahatların həyata keçirilməsi Azərbaycanın bütün parametrlərdə inkişaf etdirilməsi tələbatından irəli gəlir.

Hazırda təhsilimizin qarşısında duran ən mühüm vəzifə yüksək bilik və bacarığa malik, öz vətəninə böyük məhəbbətlə sevin, müstəqil düşüncəyə və yaradıcı tefəkkürə yiyələnmiş, milli və bəşəri dəyərlərə hörmət edən şəxsiyyət formalaşdırmaqdır ki, bu vəzifənin əsas ağırlığı humanitar fənlərin, xüsusən Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin üzərinə düşür.

Humanitar fənlərin tədrisinin keyfiyyətcə yeni səviyyəyə qaldırılmasında ən mühüm amil yeni pedaqoji tefəkkürün formalaşdırılmasıdır. Keçmiş sovet təhsil sisteminin ən ciddi qüsurlarından biri bundan ibarət idi ki, şagird təlim-təربiyə prosesinin bərabər-hüquqlu subyekti deyil, yalnız obyekt kimi qəbul edilir, məktəblilərin müstəqil düşüncə və fikir yürütmə qabiliyyətlərinin inkişafına diqqət yetirilmir, standart nəticələr sxolastik şəkildə onların beyninə yeridilir.

Köklü islahat və dəyişikliklərdə müşayiət olunan müasir təhsil konsepsiyasının üstünlüyü məhz ondadır ki, bu konsepsiyaya **şəxsiyyətin formalaşdırılması** təhsil sisteminin başlıca vəzifəsi ki-

mi dəyərləndirir. Əlbəttə, belə bir yanaşma tərzini cəmiyyət üçün təqdirəlayiqdir və bunun əsasında həyatımız üçün dəyərli və ləyaqətli şəxsiyyətlər yetişir. Bu prosesdə təlimin struktur dəyişmələri də meydana çıxır, hafizə unudulmamaq şərtlə idrak prosesləri dərinləşdirilir, şagirdlərdə müstəqil düşüncə və mühakimə yürütmə vərdisləri, əqli nəticə çıxarma bacarıqları formalaşdırılır. Bu təlim-tərbiyə işi yeni pedaqoji tefəkkürün təzahür formaları kimi meydana çıxır.

Uzun illik təcrübəmdən bilərəm ki, şagird üçün ən maraqlı dərslər bilavasitə onun özünün aktiv iştirak etdiyi, tefəkkür imkanlarına əsaslanan tədris məşğələsidir. Əsl dərslər odur ki, uşağı məktəbə həvəslə gəlməyə vadar etsin, elmi bilikləri onun üçün zövq mənbəyinə çevirsin. Həyatın daimi inkişafda olduğunu nəzərə alsaq, ənənəvi təlim metodlarının müasir təlim metodları ilə əvəz olunması günümüzün əsas tələblərindən biri kimi qarşıya çıxır. Bir cəhətdən də qeyd etmək lazımdır ki, yeni pedaqoji tefəkkürün təzahür forması kimi meydana çıxan interaktiv təlim metodlarının köməyi ilə şagirdlərin tefəkkürünü inkişaf etdirmək, onların idrak fəaliyyətni daha səmərəli təşkil etmək mümkündür. Ağıl və hissənin vəhdəti şəraitində həyata keçirilən bu təlim metodları şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün böyük imkanlar açır, onlar üçün xüsusi məna kəsb edir.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində həyata keçirilən maraqlı interaktiv təlim metodlarından biri **diskussiyadır**. Müşahidələr göstərir ki, bu günün şagirdi diskussiya məzmunlu təlim prosesinə daha çox maraqlı göstərir, mübahisəyə girişməkdən, mövqeyini açıqlamaqdan çəkinmir. Ədəbiyyat dərslərində, xüsusən bədii əsərlərin tədrisində müxtəlif məzmununda və istiqamətdə diskussiyaların aparılmasına əlverişli imkan yaranır. Bədii əsərlərin təhlilinin diskussiya zəminində qurulması əsər haqqında, obrazların xarakteristikası barədə şagirdlərə müstəqil fikir söyləmək bacarı-

girdlərə fikirləşmək üçün 2 dəqiqə vaxt verildi. Vaxt tamam olduqdan sonra şagirdlərin ümumiləşdirilmiş cavablarını bildirdim.

I qrup -Hacı Qənbər əsil tacir deyil. N.Vəzirov onu əsil tacir kimi yarıda bilməmişdir. Əgər o, əsil tacir olsaydı, 45000 manat sığorta pulunu ağıllı ticarətə sərf edərdi və ticarətini genişləndirərdi.

Əks qrup (II qrup) - Hacı Qənbər əsil tacir olmasaydı, dünya bazarına çıxma bilməzdi. O, adi çərçilikdən varlı tacirə qədər yüksəlib. Ruhi sarsıntı keçirməsinin səbəbi onun müflisləşməsidir.

I qrup - Hacı Qənbərin təbiətində tacirlərə məxsus çeviklik, işgüzarlıq nəzərə çarpır.

II qrup - Yazıçı onu elə keyfiyyətlə təsvir edir ki, artıq baraması batmış, dəli olmuşdur. Əgər sığortanı alandan sonra ağıllı bir qədər özünə gəlsə, onun işgüzarlığından necə danışmaq olar?

I qrup - Batmış baramanın sığorta pulunu alan onun şəriki Hacı Salman olur. Belə görünür ki, Hacı Qənbər sığorta işlərindən də xəbərsizdir.

Sonra şagirdlərə müraciət edirəm:

- Hacı Qənbərin ruhi sarsıntı keçirməsinə, başına hava gəlməsinə necə münasibət bəsləyirsiniz? Müasir dövrümüzdə də belə hallarla rastlaşmaq mümkündürmü?

- Dramaturqun bu əsərdə tacirliklə, sədaqətli dostluq məsələləri ilə bağlı tənqid hədəfi nədir?

Şagird: - Ticarət adamları arasında dostluq, ehtibar və hörmətin asanlıqla aradan götürülməsi. Məsələn, Hacı Qənbər müflisləşən kimi İmanqulun, Mayor Xudaverdinin ondan öz borclarını tələb etməsi buna misaldır.

Birinci mövzu üzrə diskussiya başa çatdıqdan sonra ikinci mövzu - Hacı Qənbərlə Hacı Qara obrazlarının müqayisəsi üzrə diskussiya başlanır. Lakin bu mövzu üzrə diskussiyada məsələyə münasibətdə şagirdləri əks qruplara bölmək deyil, cavab vermək istəyən dörd şagirdin fikrini ayrı-ayrılıqda dinləməyi münasib bilərəm. Alınan cavablar belə olur:

I şagird-Hər iki obrazın xüsusiyyətində müəyyən oxşar cəhətlər var. Pulgirlik, tamahkarlıq.

II şagird - Hacı Qara xəsisdir, ancaq Hacı Qənbərdə bu xüsusiyyət yoxdur.

III şagird - Hacı Qara feodal cəmiyyətində adi bir alverçidir, pulgir və tamahkardır. Qaçaq mal gətirməkdə onun məqsədi 100 manat zərərini qaytarmaq, bir az da mənfiyyət götürməkdir. Hacı Qənbər isə artıq burjuvalaşan bir tacirdir, manat hesabı ilə yox, min manat hesabı ilə iş görmək istəyir.

IV şagird - Hacı Qara pul üçün əsım-əsim əsən, ailəsini ac qoyan, "yarım abbasından ötrü" ağıllamaq dərəcəsinə gələn bir alverçi olduğu halda, Hacı Qənbər Yetəri yola gətirmək üçün Cəbiyə çoxlu pul və d edir.

Hacı Qara və Hacı Qənbər tefəkkürünün müqayisəsi barədə şagirdlərin dediklərini genişləndirmək məqsədilə mən aşağıdakıları əlavə etməyi lazım bilərəm:

Hacı Qənbərin simasında yazıçı var-dövlət hərəsiyyətinin şəxsiyyəti necə simasızlaşdırdığını, pozğunlaşdırdığını, ailəyə fəlakət gətirdiyini açıq göstərmişdir. Bütün bu cəhətlərinə görə N. Vəzirovun "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" əsəri bədii cəhətdən M.F. Axundzadənin "Hacı Qara", Qoqolun "Müfəttiş" və Molyerin "Tartuf" əsərləri ilə səsləşir.

Nəhayət, aşağıdakı məzmununda ev tapşırığı ilə dərslər yekunlaşdırıram. Evdə "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" komediyasının təhlilinə aid materialı dərslərdə (səh.182-183) öyrənərsiniz. Bundan başqa, əsərdəki obrazları səciyləndirmək, onun dil və üslub xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, buradakı atalar sözləri, alqış və qarğış etiketlərini, arxaizm və vulqarizmləri seçib dəfərinizə yazın. Əsərdəki obrazların (xüsusən Aşıq Vəli, Dilber, Cəbi, Qırdı kirvə və s.) dilinin fərdi cəhətlərini göstərən nümunələr hazırlayın.

Dərsin sonunda sualları əks etdirən kartoçkaları şagirdlərə paylayıram: Nəyi bildirdim? Nəyi öyrənmək istəyirdim? Nəyi öyrəndim?

Cavablar toplanır və bir neçə cavab kartı oxunduqdan sonra dərslər başa çatır.

rığı yaratmaqla yanaşı, onlarda müsahibini dinləmə və növbə ilə danışmaq mədəniyyəti də formalaşdırır.

İş təcrübəmdən həmkarlarımın diqqətinə çatdırdığım aşağıdakı nümunə deyilənlərin praktik təsdiqi məqsədini güdür.

"Mehman" povestinin məzmunu üzrə iş aparıldıqdan sonra obrazların təhlili zamanı sinfə belə bir sualla müraciət edirəm: "Züleyxanı bağışlamaq olarmı?" Əlbəttə, şagirdlərin zövq və xarakteri, düşüncə tərzə müxtəlif olduğundan onların bu suala cavabları da müxtəlif olmalıdır. Doğrudur, qeyd etdiyimiz proses ilk baxışda problem xarakterli diskussiya şəklində görülmür. Lakin diskussiya prosesində şagirdlərdən hər biri daha obyektiv fikir söyləmək üçün ətraflı düşünməyə məcburdur. Züleyxanı bağışlamağın tərəfdarı olanlar bir insan kimi Mehmanın çatışmayan cəhətlərini aydınlaşdırmağa çalışır, onu məhəbbətsiz ailə həyatı qurmaqda, ailəyə, qadına qeyri-həssaslıqda, Züleyxaya gənc bir qız kimi nəvəz göstərməkdə, öz anası Xatunun rayondan şəhərə qayıtmaq qərarını araşdırmaqla, Şəhla xanımı ailəsinə qəbul etməklə Züleyxanın islah yolunu daha da bağlamaqda, quru bir məmur, sanki bir robot olaraq yalnız işi haqqında düşünməkdə və daha nələrdə, nələrdə günahlandırılır. Bağışlamaq tərəfdarı olmayanlar isə, əksinə, Züleyxanın mənfə cəhətlərini qabardır, onun günahkar olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, əslində şagirdlərin söylədiyi bütün fikirlər obyektivlikdən xali olmayan subyektiv mülahizə və düşüncələrdir. Bütün bunlardan sonra **"Bəs Züleyxanın ana bətnindəki körpənin günahı nədir?"** sualı şagirdləri yenidən cəmləndirir və diskussiyanın sonuna doğru belə bir nəticə çıxarılır ki, gələcək körpə qarşısında həm Mehman, həm də Züleyxa eyni dərəcədə məs'ulyyət daşıyır və ziddiyyətin əsas səbəblərindən biri məhz Mehmanın özüdür. Deməli, ailə qüsurunun aradan qaldırılmasında o, özünü heç də kənara çəkə bilməz.

Ədəbiyyatın tədrisi prosesində ümumi diskussiyaları əksər təhlil dərslərində aparmaq mümkündür və burada diskussiyalı şərait yaratmaq üçün interaktiv təlim metodlarından olan **evristik** metoddan istifadə edilir. Belə suallar "bəli", "xeyr" sözləri ilə cavablandı-

rla bilən adi suallardan fərqlənir. Evristik suallar şagirdləri düşünməyə, müstəqil mühakimə yürütməyə təhrik edir.

Ədəbiyyat dərslərində hər bir bədii əsər keçilib qurtarıldıqdan sonra irəli sürülən **"Biz bu əsərdən nə öyrəndik?"** sualı şagirdləri düşünməyə vadar etməklə yanaşı, onlara aşılana əxlaqi-etik keyfiyyətləri də aydınlaşdırmağa imkan verir. Bu sualın ardınca **"Siz bu barədə nə fikirləşirsiniz?"** sualının verilməsi şagirdlərin özünə inam hissini gücləndirir və şagird hiss edəndə ki, onun rə'i ilə hesablaşan var, sorğu prosesinə daha böyük ruh yüksəkliyi ilə daxil olur.

İş təcrübəmdə problemli suallardan daha çox istifadə edirəm. Lakin ənənədən fərqli olaraq, mən problemli situasiyanı sadədən mürəkkəbə doğru aparır, istiqamətverici sadə suallardan problemli suala gedib çıxıram. Əslində problemli sual şagirdin bildiyi ilə bilmədiyinin sintezindən ibarətdir və bu suala cavab vermək o qədər də asan deyildir. Problemli sualı birbaşa qoyduqda şagird onun çətinliyini anlayıb passivlik də göstərə bilər. Lakin tədrisən çətinləşdirilən suallar şagirdi çəkəndirir və o, ciddi fəallıq göstərərək suala cavab axtarmağa çalışır.

Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeməsindəki Məcnun surətini IX sinifdə təhlil edərkən şagirdlərə ilkin olaraq - "Məcnun" nə deməkdir? Bu sözün mə'nası nədir? tipli sadə suallar verirəm. Uşaqlar dərhal cavab verirlər ki, bu sözün mə'nası "dəli" deməkdir. Bundan sonra ikinci sualı verirəm: Qeysin "Məcnun" adı ilə tanınmasına səbəb nə idi?

Şagirdlər çətinlik çəkmədən cavab verirlər ki, o, Leylini sevdikindən səhralara düşmüş və ona "Məcnun" adı verilmişdir. Məcnunun çöllərə düşməsinə səbəb isə Leyliyə olan sonsuz məhəbbətidir.

Artıq məqamı çatdırdığından belə bir problemli sual qoyuram:

- **Məcnun əzab-əziyyəti, ah-fəryadı çöllərdə deyil, öz evlərində çəkməzdimi? Məcnun elçi gəndərməklə Leyli ilə ailə qura bilməzdimi? Bütün bunlardan başqa, İbn-Səlam öləndən sonra Məcnun nəyə görə Leyli ilə evlənmək istəmədi?**

Qeyd etmək lazımdır ki, sinfin səviyyəsindən asılı olaraq bu üç sualı eyni vaxtda bütün sinfə vermək də

olar, sinfi üç qrupa ayıraraq sualların hər birini ayrıca qrupa təqdim etmək də ... Əgər sinfin bilik səviyyəsi imkan verirsə, ikinci yoldan istifadə etmək daha səmərəlidir və yarış xarakterli bu üsul daha yaxşı effekt verir. Şagird təfəkkürünün fəallığı ilə müşayiət olunan müzakirələrdən sonra aydınlaşdırılır ki, şair əsərdə o dövrün ictimai münasibətlərinə boyun əymək istəməyən, cansız adət-ənənələrə tabe olmayan, əsarətdən qurtarmağa can atan bir şəxsiyyəti göstərmişdir. Məcnun cəmiyyətin köhnə qayda-qanunlarının onun məhəbbəti qarşısında sədd çəkdiyini bilir. Lakin Məcnun bu köhnə fikirlərlə razılaşa bilmir, mə'nəvi fikir və vicdan azadlığını hər şeydən üstün tutur. Onun iztirabları, göz yaşları, əzabları hüquqsuzluğa, haqsızlığa, insan ləyaqətinin alçaldılmasına qarşı e'tiraz kimi səslənir. O, azadlığın tərəfdarı olduğundan ictimai quruluşdan kənara, cəmiyyətdən xaricə, təbiətin azad qoynuna gedir, elə yer axtarır ki, ora insan ayağı dəyməsin. Məcnun Leylini adillikdən çıxararaq qəlbində bütələdir, ona olan sevgisini ilahi məhəbbətə çevirir və bu səbəbdən də Leylidən imtina edərək ilahi məhəbbətin müqəddəsliyini pozmaq istəmir.

Yenə IX sinifdə Nizaminin **"Xosrov və Şirin"** poeməsində Xosrov surətini təhlil edərkən sinfə **"Xosrov surəti haqqında nə deyə bilərsiniz?"** sualı ilə müraciət edir, sonra sinfi iki qrupa ayıraraq diskussiya xarakterli yarış təşkil edirəm. Qruplardan birinə Xosrovu müdafiə etməyi, onu müsbət yönümdə təhlil etməyi, digərinə isə Xosrovun mənfə keyfiyyətlərini açıqlamağı, onu tənqid etməyi tapşırıram. Müsahibənin sonunda hansı qrupun qalib gəlməsindən asılı olmayaraq Xosrovun bütövlükdə bir xarakter kimi həm müsbət, həm də mənfə xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır, onun Şirinin tə'siri ilə dəyişib tədrisən müsbət keyfiyyətlər qazanması, alicənab, həssas bir insana çevrilməsi və beləliklə, həqiqi məhəbbətin, vəfa və sədaqətin qadir təbiyyəti gücü qeyd edilir.

Şagirdlərin müstəqil düşüncəsini inkişaf etdirmək, əqli fəallığının səmərəliliyinə nail olmaq üçün müntəzəm iş aparılmalıdır. Bu, yeni təlim metodlarından istifadəni zəruri edir. Müxtəlif mövzuların öyrədilməsi prosesində yeni təlim metodlarının tətbiqi ilə bağlı müəllimlərə praktik köməyin göstərilməsi isə bu gün metodika elmimizin başlıca vəzifəsidir.

VURĞUNUN TƏDRİSİ HAQQINDA

Günay QƏMBƏROVA,
Saatlı rayonundakı S.Vurğun adına
1 sayılı orta məktəbin müəllimi.

Latin qrafikalı əlifbaya keçid, dile dövlət tərəfindən xüsusi diqqət, təhsil islahatının uğurlu addımları Azərbaycan dili müəllimlərinin üzərinə böyük məs'ulyyət qoyur. E'tiraf edək ki, şagirdlərimiz hələ də bə'zi mövzuları mənimsəməkdə çətinlik çəkir. Belə mövzulardan biri də "Vurğun"dur. Dərslərdə vurğu haqqında nəzəri mə'lumatın olduqca yığcam olması müəllimin işini xeyli çətinləşdirir. Belə ki, şagirdlərin bir çoxu dilimizdə vurğunun, əsasən, sözün son hecası üzərinə düşməsi qaydasını mexaniki şəkildə qəbul edərək, onu yerli-yersiz sözün son hecasında axtarırlar. Bu da şagirdlərin daha çox şəkilçi qəbul edərkən vurğusu

dəyişən sözlərdə səhvə yol verməsinə səbəb olur.

İstər "Vurğu" mövzusunun tədrisində, istərsə də bə'zi şəkilçilərin tədrisi zamanı müəllim ana dilimizə məxsus bə'zi şəkilçilərin vurğu qəbul etmədiyini və bu zaman vurğunu sözün son hecasında axtarmağın düzgün olmadığını xüsusi nəzərə çatdırmalı, şagirdlərin bu halda möhkəm nəzəri bilik qazanmasını təmin etməlidir. Çünki vurğunun düzgün tədrisi praktik əhəmiyyət kəsb etməklə sözün mə'nasını düzgün anlamağa, mə'naları fərqləndirməyə kömək edir. Hətta bə'zi şagirdlərin danışdığındakı vurğu yanlışlığına qarşı digər şagirdlərdə həssaslıq yaratmaq da bila-

vasitə müəllimlərin üzərinə düşür.

Vurğunun tədrisini lazımi səviyyədə həyata keçirmək üçün müəllimlərin olduqca geniş imkanları vardır. V-XI siniflərdə tədris olunan bir çox mövzularda vurğu ilə bağlı məsələlərə toxunmadan keçinmək mümkün deyildir. Mən belə mövzuları keçərkən şagirdlərin diqqətini bəzi məqamlarda və ya heç vaxt vurğu qəbul etməyən şəkilçiləri göstərilmiş cədvəllərə yönəldirəm.

Azərbaycan dilində vurğu qəbul etməyən şəkilçilər:

1. Bütün nitq hissəsinin sonunda işlənən xəbər şəkilçisi - **dir**. (Yazmışdır, şagirddir, bizimdir, incədir, gələndir və s.)

2. Fe'in inkar şəkilçisi - **ma** (alma, vermə, görmə və s.)

3. Bütün nitq hissələrinin sonunda işlənən sual ədatı - **mi** (gəldimi, sənmi, bəşmi, əlvənmə və s.)

4. İsimlərdən isim düzəldən - **gil** şəkilçisi (əmingil, Şəfəgil və s.)

5. Seçilmə bildirən - **ca** şəkilçisi (mədəniyyətcə, ağılcı və s.)

6. Hekayə və rəvayət bildirən **idi** və **imiş** hissəciklərinin şəkilçiləşmiş **di**, **miş** formaları (gülürdü, alardı, deyəcəkdə, gülürmüş, alarmış, deyəcəkmış).

7. Şərt bildirən **isə** hissəciyinin şəkilçiləşmiş forması - **sa** (gördüsa, oxuyarsa və s.)

8. Fe'li bağlama əmələ gətirən - **madan** şəkilçisi (oxumadan, bilmədən).

9. Fe'in əmr şəklinin II şəxs cəm şəkilçisi (gəlin, yazın, vurun və s.)

Bəzi məqamlarda vurğu qəbul etməyən şəkilçilər:

1. Fe'in lazım, arzu, vacib və şərt şəkilçilərindən sonra gələn şəxs şəkilçiləri (gələsiyəm, gedəsiyəm, vurmaliyiq, yazsalar və s.)

2. Zaman şəkilçilərindən sonra gələn (şühdi keçmiş zaman şəkilçisindən başqa bütün şəxs şəkilçiləri) (almışsan, gəlirik, alarsınız, gələcəklər və s.)

Vurğu haqqında biliklərin genişləndirilməsi **omonim şəkilçilərin** tədrisi zamanı bizə daha geniş imkan verir. Vurğunun praktik əhəmiyyətinin düzgün anlaşılması üçün şagirdlərə formaca eyni, məna müxtəlif şəkilçi qəbul etmiş sözlərdə müqayisə

aparmaq imkanı vermək bu sahədə böyük uğur qazanmağa yol açır.

Belə bir müqayisəni nəzərdən keçirək.

a) Artıq **səpin** başlanıb.

b) Səhər toxumları **səpin**.

Bu cümlələrdə formaca eyni olan - **in** şəkilçisindən istifadə olunub. Hər bir müəllim belə bir imkandan məharətlə istifadə etmək bacarığına malik olmalı, şagirdlərdə bu vəziyyətdə maraqla yaradaraq həmin şəkilçi işlənmiş sözlərdəki fərqli cəhətləri üzə çıxarmaqda yardımçı olmalıdır. Bu zaman həmin sözlərin ilk növbədə məna fərqləri, sonra isə fonetik fərqlərinin aşkarlanması təmin olunacaqdır. Bu prosedən sonra aşağıdakı mülahizələr söylənilir. Birinci cümlədə - **in** şəkilçisi fe'ldən isim düzəldən şəkilçi kimi işlənmiş və vurğu qəbul etmişdir. İkinci cümlədə isə **II** şəxsin cəmində fe'in əmr şəklini düzəltmiş şəxs şəkilçisi kimi işlənmiş və vurğu qəbul etmişdir.

Sonra şagirdlərin diqqətini başqa nümunələrə yönəldirəm.

Evə girib **rahatca** nəfəs aldım. **Xırdaca** gözləri yaşla doldu. Nə qədər çalışsam da, **səncə** uğur qazana bilmirəm.

Bu nümunələr də həmin qaydada nəzərdən keçirilir və - **ca** şəkilçilərinin izahı aşağıdakı kimi verilir.

1) Birinci cümlədə - **ca** şəkilçisi zərf düzəldən şəkilçi kimi çıxış etmiş və vurğu qəbul etmişdir.

2) İkinci cümlədə - **ca** şəkilçisi sifətin çoxaltma dərəcəsinin əlaməti kimi çıxış etmiş və vurğu qəbul etmişdir.

3) Üçüncü cümlədə - **ca** qoşma kimi (qədər qoşmasının sinonimi kimi) çıxış etmiş və vurğu qəbul etmişdir.

Qeyd edək ki, bu iş yeri gəldikcə, ardıcıl şəkildə, orta məktəb proqramının tələbləri əsasında, şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsini nəzərə alaraq aparılmalıdır. Şagirdlər V sinif dərslərindəki "Vurğu" mövzusu ilə kifayətlənməməli, bu sahədəki bacarıqlarını sistemli şəkildə təkmilləşdirərək VII sinif dərslərindəki "Sadə cümlədə söz sırası və məntiqi vurğu" mövzusunda və digər məqamlarda da vurğu bəhsinə dönə-dönə qayıtmalıdır ki, həmin məsələni daha ətraflı mənimsəsinlər.

UŞAQLARDA DÜZGÜN TƏLƏFFÜZ VƏRDIŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Əminə QƏDİMOVA,
pedaqoji elmlər namizədi.

Uşaq nitqinin normal inkişafı üçün onun danışıqındakı qüsurların vaxtında aşkara çıxarılması, bu qüsurların başvermə səbəblərinin öyrənilməsi son dərəcə vacibdir. Bununla yanaşı, qüsurları aradan qaldırmaq və ədəbi tələffüz vərdişlərini mənimsətmək qeyri-mümkündür. Ona görə də ana dilinin tədrisində əsas diqqət uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilməlidir. Şagirdləri düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələndirmək ana dili tədrisinin başlıca məqsədidir. Bunun üçün hər bir dərstdə imkan var. Çalışmaq lazımdır ki, müəllim bu imkandan bacarıqla istifadə etsin.

Danışarkən sözlərin düzgün tələffüzünü, intonasıyanı, məntiqi vurğunu, fasiləni gözləməyi bacarmaq, fikrini başqalarına olduğu kimi çatdırmaq mühüm şərtir.

Məlum məsələdir ki, uşaqlar verilmiş təlim materialını eyni dərəcədə mənimsəyə bilmir. Uşaqların bir-birindən bu cür fərqlənmələri onların düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələnmələrində də özünü göstərir. Eyni sinifdə oxuyan uşaqlardan bəziləri müəllimin söylədiklərini yaxşı mənimsəyib, öz nitqində asanlıqla nəzərə almağı bacardıqları halda, digərləri bu sahədə müəyyən çətinlik çəkir. Biri öz nitqinə tənqidi münasibət bəslədiyi halda, digəri buna nail ola bilmir, öz tələffüzündə buraxdığı nöqsanları müəyyənləşdirməkdə aciz qalır.

Səs nitqin əsas elementlərindən biridir. Səsi düzgün tələffüz etmədən cümləni anlatmaq mümkün deyil. Belə halda nitqin ifadəliliyi pozulur, nəzərdə tutulmuş mənanı anlamaq çox çətinləşir. Uşaqların nitqində belə hallara tez-tez rast gəlmək

olur. Bəs bu cür şəraitdə nə kimi tələffüz qüsurları özünü göstərir, onları törədən səbəblər nədir? Təlimin ilk illərində uşaqlarda düzgün tələffüz vərdişlərinin yaranma xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

Uşaqların yol verdikləri nitq nöqsanları çox rəngarəng olduğu kimi, onları törədən səbəblər də müxtəlifdir. Nöqsanların bir qismi bilavasitə uşağın nitq aparatının fizioloji cəhətdən nöqsanlı olması ilə, eşitmə və ya görmə qabiliyyətinin zəifliyi ilə bağlıdır.

Bu hal xəstəliklə əlaqədar deyilsə, deməli, valideyn uşaqla düzgün məşğul olmamış, nitqin, səs mədəniyyətinin tərbiyəsində nöqsanlara yol verilmişdir. Belə uşaqlar, adətən, r-l, r-y, g-d, k-t, ş-s və s. səsləri qarışdırırlar. Onlar "nar" əvəzinə "nal", "nay", "iki" əvəzinə "iti", "kitab" əvəzinə "titab", "beş" - "bes", "baş" - "bas", "göl" - "döl", "quru" - "quyu", "qulu" və s. kimi işlədirlər.

Səsləri düzgün tələffüz edə bilməyən uşaqlar çox vaxt sözün mənasını böyüklərə çatdırmağa çətinlik çəkirlər. Məsələn, sözdəki ayrı-ayrı səsləri düzgün tələffüz edə bilməyən uşaqlar "gəlirəm" sözünü "dəli-rəm" ("deşmək" mənasını verir); "dəliyəm" ("ağılsız" mənasında), "dəliləm" (fakt, sübut) şəklində tələffüz edirlər. Bu da uşaqların nə demək istədiklərini başa düşməyi xeyli çətinləşdirir və nitqini korlayır.

Bu zaman onların tələffüz edə bilmədiyi zəif vurğulu hecaları da vurğulu hecalarla birlikdə məşğələlərdə dönə-dönə təkrar etdirmək və tələffüz zamanı hecaların tam deyilməsinə nail olmaq lazımdır. Uşağın nitqindəki belə qüsurlara fikir vermə-

dikdə bu, çox vaxt onun kiçik yaş dövründə davam edir və möhkəmlənir. Nitqlərində bu cür qüsurlar olan uşaqlar nitq ünsiyyətinə girməkdən çəkinir, başqalarının onların danışığına güləcəklərindən qorxurlar.

Nöqsanların baş verməsinin ikinci səbəbi uşağın böyüdüüyü ilk mikro-mühitin təsiri ilə bağlıdır. Uşaqların nitqindəki bu cür qüsurlar onların məişətdə istifadə etdikləri dilin təsiri ilə baş verir. Təlim prosesində işlədilməyən, yalnız məişətdə, böyüklərin ailədəki ünsiyyəti prosesində özünə yer edən və uşağın nitqinə daxil olan dialekt sözləri düzgün tələffüz vərdişlərinin yaranmasına mənfəi təsir göstərir. Uşaqlar bu və ya digər sözü tələffüz edərkən yerli şivədəki danışığı, tələffüz vərdişlərinin təsiri altında səhvlərə yol verirlər. Düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələnmədə özünü göstərən bu cür ləngimə məişətlə birbaşa bağlı olduğu üçün uzun müddətli olur. Sonradan onu aradan qaldırmaq xeyli çətinləşir. Məhz buna görə də belə danışığı vərdişlərini vaxtında aradan qaldırmadıqda qüsurlar yuxarı siniflərdə də özünü göstərir.

Üçüncü səbəb sinifdə nitq inkişafının düzgün təşkil edilməməsidir. Birinci sinifdə gələn uşaqlarla aparılan söhbətlər zamanı məktəbə bağçadan gələn uşaqlarla, ailədən gələn uşaqlar arasında fərq özünü qabarıq şəkildə göstərir. Həmin fərqi bir çox hallarda dərslərin sonuna qədər aradan qaldırmaq mümkün olmur. Bağçada ayrı-ayrı məşğələlərin, oyunların, gəzintilərin təşkili normal xarakter daşıyır, uşaqların təsəvvürlərinin genişlənməsi, lüğət ehtiyatının zənginləşməsi və düzgün tələffüz vərdişlərinin inkişafı qayğısına qalır.

Nöqsanların dördüncü səbəbi müəllimin öz uşaqlarını yaxşı öyrənməməsi, tanınaması və onlara fərdi yanaşmamasıdır. Müəllim uşaqların hazırlıq səviyyəsindəki fərqləri, onlarda psixoloji proseslərin inkişafını diqqətlə öyrənmədən təlimə başlayır. Bu işə dilin tədrisi prosesində müəllimin fəaliyyətini çətinləşdirdiyi kimi, uşaqların hazırlıq səviyyəsindəki fərqlərin dərinləşməsinə də səbəb olur.

Tələffüz nöqsanlarının baş vermə səbəblərindən biri də bəzi müəllimlərin nəzəri və metodik hazırlığının səviyyəsi ilə bağlıdır. Təcrübə göstərir ki, belə müəllimlərin uşaqları hərfləri gec mənimsəyir, çox çətin oxuyur, yazıda spesifik səhvlər buraxırlar: məsələn, "kitab" əvəzinə "çitab", "lay" əvəzinə "tay", "şal" əvəzinə "sal" və s. oxuyurlar. Belə nəticə çıxarmaq olar ki, erkən uşaq dövründə yaranan nitq qüsurlarını aradan qaldırmaq üçün bu işə ciddi diqqət yetirməli və elə etmək lazımdır ki, məktəbə gedən uşaq öz həmyaşıdlarından qüsurlu nitqiylə az fərqlənsin.

Bunun üçün təmirin köməyi ilə qüsurları düzəltməyə çalışmaq lazımdır. Hansı səsdə çətinlik çəkilirsə, həmin səslə başlayan əşya şəkilləri üzrə müsahibə, sözü səslərə ayırmaqla tələffüz olunması, tərkibində bu cür səslərin çox işləndiyi şərtlərin, yanılmac və tapmacaların öyrədilməsi uşağın tələffüzünə müsbət təsir göstərir. Məsələn, **m** və **s** səslərinin aydın tələffüzünü öyrənmək üçün "Bu mis nə pis mis imiş, bu mis Kaşan misiymiş" kimi yanılmacılar söyləmək faydalıdır. Yaxud, uşaq **g** və **q** səslərini tələffüz etməkdə çətinlik çəkilirsə, müəllim "Ay qılquyruq qır-qovul, gəl bu kola gir, qılquyruq qır-qovul", **p** və **b** səsləri ilə bağlı tələffüz qüsurlarının aradan qaldırılmasında "Ay axsaq aşpaz Həsən şah, aşpazlar aş bişirir, sən də gəl aş bişir, ay axsaq Həsən şah" kimi yanılmacılardan faydalana bilər.

Müəllim uşaqlara tərkibində **k** və **g** səsləri olan tapmacalar da söyləyə bilər. Məsələn:

Gündüzlər gülər,
Gecə mürgülər.

Ağzına alan

Yerə tüpürər.

(günəbaxan tumu)

"O nədir ki, kök atar, yarpaq çıxarmaz".

(göbələk)

Şekli işıqdan,

İşi var mıxdan.

(güzgü)

Tədqiqat göstərir ki, təlimdə geri qalan şagirdlərin bir qismi qüsurlu

uşaqlardır. Bu qüsurları, onları sözlün səs tərkibini mənimsəməkdən məhrum edir, yazmaq və oxumaq prosesini ləngidir. Hələ kiçik yaşlardan uşaq müəyyən lüğət ehtiyatı, söz düzümü və düzgün səs ifadə etmə bacarığına malik olur. Ancaq bütün uşaqlar bu xüsusiyyətlərə yüksək səviyyədə malik olmur və onların üzərində müəyyən iş aparmaq lazımdır.

Nitqində qüsurlu olan uşaqlar çox vaxt danışmaqdan çəkinirlər. Elə buna görə də müəllim uşaqların qüsurlarını əvvəlcədən müəyyənləşdirməli və tərkibində həmin sözlər çox işlənen oyunlar seçməlidir. Əgər sinifdə **ş** səsini **s** kimi, **r** səsini **y** kimi və **s** tələffüz edən uşaqlar varsa, "Səsləri düzgün ayır", "Səsləri tələffüz et" xarakterli oyunlardan daha çox istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Tələffüz mədəniyyətini inkişaf etdirmək, **ç** və **c** səslərini düzgün tələffüz etmək bacarığını möhkəmlətmək, **k** və **g** səslərini bir-birindən düzgün fərqləndirmək bacarığını, hafizəni, təfəkkürü, nitqi inkişaf etdirmək, diqqətliyi artırmaq üçün "Səsləri qarışdırma", "Səhv etmə", "Eşitdiyən səsi təkrar et" kimi didaktik oyunlardan istifadə məsləhətdir.

Nitqin qrammatik cəhətdən formalaşması və düzgün tələffüz vərdişlərinin aşılanması bədii ədəbiyyatın da rolu böyükdür. Uşaqlarda nitq qüsurlarını aradan qaldırmaq yollarından biri də onlara hekayə oxumaq, nağıl danışmaq və fərdi surətdə maraqlı, səmimi söhbətlər aparmaqdır. İki nəfər nitqi qüsurlu uşağı üzbəüz oturdub, bir-birini dinləməyi öyrətmək lazımdır. Bu zaman biri digərinin tələffüzündəki qüsuru deyə bilər. Uşaq ifadə və ya cümləni düzgün tələffüz etdiyini müəyyənləşdirdikdən sonra nitqdə istifadə olunan səslərin analizi üçün sözləri hecalara ayıraraq oxutdurmaq vacibdir.

Şifahi nitqin tələffüz və intonasiya xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsində şərtlərin əzbər söylənməsi də olduqca yaxşı nəticə verir. Əzbər söyləmə fonetik materialın qavranılması, düzgün tələffüz və intonasiya xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsi

işində səmərəli vasitələrdəndir.

Diafilmin düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələnməkdə böyük əhəmiyyəti var. Şəri ifadə edərkən diktor dinləyicilərə nəinki məzmunu, habelə intonasiyaları və ritmlərin dəyişməsinə, şəri misralarının özünəməxsus quruluşunu və s. kimi forma elementlərini də çatdırmış olur. Diafilme baxarkən uşaqlar nitq inkişafının əsas komponentlərinin əhəmiyyətini anlamağa başlayır, mətdəki vurğunu, fasiləni dinləyirlər.

Uşaqların düzgün tələffüz və intonasiya xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsində radio və televiziyanın da imkanlarından istifadə edilə bilər. Uşaq verilişlərinin dinlənməsi və müzakirəsinə təşkil etmək lazımdır. Əlbəttə, tələffüz və intonasiya xüsusiyyətinin daha dərinə öyrədilməsi baxımından şagird yazılarında istifadə daha məqsədəmüvafiqdir. Lakin bu halda müəllim unutmamalıdır ki, yazının səsləndirilməsində əsas məqsəd heç də uşaqlara sonradan səsləri mexaniki təqlid üçün nümunə göstərmək deyil, onları düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələndirməkdir.

Bir xüsusiyyəti də vacib saymaq lazımdır ki, uşağın dil və nitqinin düzgün və qüsursuz inkişaf etməsindən ötrü sinif daxilində aparılan dərslərdən savayı, ətraf ələmlə tanışlıq zamanı bizi əhatə edən təbiət və həyat hadisələrindən ötrü keçməməli, hər bir hadisə barədə nitq qüsurları ilə fərqlənən uşaqlarla fərdi söhbət aparmaq lazımdır. Məsələn, teatra tamaşa etdikdən sonra, incəsənət və tarixi abidələrə ekskursiya zamanı, gəzinti vaxtı belə söhbətlər təsirli olur. Çünki belə uşaqlar fonematik təsəvvür tərbiyəsinin inkişaf mərhələsinə başa çatdırdıqdan ötrü daha çox fərdi məşğələ və diqqətə ehtiyac duyurlar.

Bir sözlə, uşaqların təfəkkürünün inkişafı, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, tələffüzün təsirliliyi, nitqin rəbitliliyi, səlisliyi, fikrin ardıcıl, düzgün və dolğun ifadə edilməsi, sözlərin seçilməsi həmişə müəllimin diqqət mərkəzində durmalıdır. Sözləri düzgün tələffüz etməyə alışan uşaq, proqram materialını çətinlik çəkmədən qavrayır, məşğələlərdə fəallıq göstərir.

Şərəfli yolun yolçusu

1992-ci ildə "İlin qabaqcıl müəllimi" müsabiqəsinin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri üzrə respublika turu Bakıdakı 45 sayılı məktəbdə keçirilirdi. Komissiyanın sədri mərhum professor Əziz Əfəndizadə idi. Özünün orijinal fikirləri, obyektivliyi və prinsipliliyi ilə tanınan professor bu dəfə də çoxları üçün qəribə və gözlənilməz bir təklif irəli sürdü: "Müsabiqədə iştirak edən müəllimin neçənci sinifdə hansı mövzunu tədris edəcəyi dərəcə 5 dəqiqə qalmış e'lan edilsin..." Bu, iki məqsəd güdüdü: əvvəla, müəllimin istənilən situasiyadan məharətlə çıxmaq qabiliyyəti yoxlanırdı. İkinci də, həmişə özünü göstərən sün'iliyin və subyektivliyin qarşısı alınır. Belə ki, mövzunu və sinfi əvvəlcədən təyin edən müəllim günlərlə ona hazırlaşır, hazır sənari əsasında məşq edirdi. Çox vaxt müəllim bu işdə tək-cə öz məharətindən yox, həm də yol tapdığı metodistlərdən də "bəhrələnirdi" (Belə hallar indi də baş verir).

Komissiyanın üzvləri (A. Babayev, S. Rüstəmov və B. Abbasov) təklifə tərəfdar çıxdılar. Müsabiqə iştirakçıların çoxu belə orijinal, həm də çox çətin şərtlə razılaşmadı, hərə bir bəhanə ilə dərəcə girməkdən imtina etdi. Ancaq cəsarətli də tapıldı. Bunlardan biri də ucqar dağ rayonu Lerikdən gəlmiş **Bayraməli Aslanov** idi. VI sinifdə "Əvəzlik" mövzusu üzrə dərəcə dedi və komissiya üzvlərinin yekdil rəyinə əsasən 2-ci yere layiq görüldü (Birinci yeri tutan olmadı). Bu söhbəti professor Ə. Əfəndizadənin özündən eşitmişdim. O vaxt Elmi - Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutunda (indiki Təhsil Problemləri İnstitutu) Ə. Əfəndizadənin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan dilinin tədrisi şöbəsində işləyirdim. Müsabiqədən şöbəyə qayıdan professor, B. Aslanovu tərifləyir, onun haqqında ürək dolusu danışdı. Məndə ma-

raq yarandı. Axı, şöbə müdirimiz çox tələbkar adam idi və hər kəsi tərifləyən də deyildi.

Yaxından tanış olaq. Bayraməli Aslanov 1948-ci ildə Lerik rayonunun Anzolu kəndində anadan olub. Orta məktəbi bitirəndə arzusu şərqşünas olmaq idi. Ancaq qəbul imtahanlarında yüksək bal toplasa da, müsabiqədən keçmədi (1965). Növbəti il ADU-nun (indi BDU) filologiya fakültəsinin qiyabi şöbəsinə daxil oldu. 1967-ci ildən doğma kəndi Anzoldakı əsas məktəbdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərini tədris edir. 1977-ci ildə baş müəllim, 1987-ci ildə metodist müəllim, 1992-ci ildə isə ali kateqoriyalı müəllim adlarını qazandı. 1978-ci ildə Azərbaycan müəllimlərinin VI qurultayına nümayəndə seçildi. 1979-cu ildə "SSRİ maarif ə'laçısı", 1981-ci ildə "Azərbaycan Respublikası maarif ə'laçısı" adlarına layiq görüldü. 1986-cı ildə "Şərəf nişanı" ordeni ilə təltif edildi. Bunlar çox yaxşıdır, bacarıqlı, zəhmətkeş müəllimin əməyinə verilən layiqli qiymətlərdir. Ancaq B. Aslanov özü ömür yolunun ən xoş anları haqqında belə deyir:

"1998-ci ildə ailə üzvlərim 50 illik yubileyimi keçirmək istəyirdilər. Tale elə getirdi ki, anadan olduğum gün - martın 25-də yaxın qohumlarım Bakının Azadlıq meydanından məni müqəddəs Həcc ziyarətinə yola saldılar, aprelin 16-da geriyyə döndüm. Bu müddət ərzində hər bir müsəlman üçün əziz olan Məkkədəki Kəbə evini, Mədinədəki Peyğəmbər məscidini, Kərbəla, Nəcəf, Kufe, Kaziməyn, Samirra şəhərlərində olan neçə-neçə ziyarətgahlara tapındım. Həmin günləri ömrümün ən xoş, unudulmaz anları hesab edirəm. O anlar məni təmasda olduğum adamlarla həmişə xoş münasibət saxlamağa səsləyir".

Bayraməli müəllim yaradıcı, təşəbbüskar, həmişə yeniliyə can atan pedaqoqdur. Dərslərində mü-tərəqqi təlim üsullarından - qruplarla iş, rollu oyun, evriştik müsahibə, problemlə təlim metod və priyomlarına üstünlük verir. Bunun nəticəsidir ki, iş təcrübəsi öyrənilmiş və bülleten şəklində nəşr edilərək pedaqoji ictimaiyyət arasında yayılmışdır. Hacı Bayraməli Aslanovun fikrincə, müəllim həmişə yeniliyə can atmalıdır: "**Dərs müəllimin əsəridir. Bu əsərlər üslub cəhətdən bir-birinə bənzəsələr də, məzmun və təşkil olunma cəhətdən fərqlənməlidir**". Təlimdə humanistləşdirməni əsas götürən H. B. Aslanov belə hesab edir ki, müəllim nə qədər bilikli və metodik cəhətdən səriştəli də olsa, şagirdə humanist münasibət bəsləmirsə, uğur qazana bilməyəcək. Tez-tez coğrafiyadan ona dərəcə demiş Barat müəllimi xatırlayır: "**Bütün uşaqlara xoş münasibət bəslədiyindən hamı coğrafiyanı bütün incəliklərinə qədər öyrənməyə sə'y edirdi**", - deyir.

H. B. Aslanovun dərəcə dediği şagirdlər milli mənsubluğuna görə təlişdirlər. Mə'lumdur ki, təliş və Azərbaycan dilləri ayrı-ayrı dil ailələrinə daxil olduqlarından aralarında kəskin fərqlər var. Məktəbə gələnə qədər təliş dilində danışan, ailədə bu dildə ünsiyyətdə olan şagirdlər üçün Azərbaycan dilini mənimsəmək müəyyən çətinliklər yaradır. Bu isə

Azərbaycan dili müəllimindən xüsusi səriştə, hər iki dilə bələdlik və metodiki ustalıq tələb edir. Təliş dilində qazanılan vərdişlərin mexaniki olaraq Azərbaycan dilinə tətbiqi (interferensiyası) çox vaxt yanlış nəticələrə gətirib çıxarır. Məsələn, təliş dilində mənsubiyyət anlayışı sintaktik yolla düzəlir, yəni mənsub əşya şəkilçi qəbul etmir (çımı kitab, ıstı kitab, əçəy kitab, çəmə kitab, şımə kitab, çəvon kitab). Düzgün metodik yol seçilmədikdə bu hal kortəbii şəkildə Azərbaycan dilinə də tətbiq edilir, mənsubiyyət şəkilçiləri unudulur: mənim kitab, sənin kitab, bizim kitab, sənin kitab, onların kitab. Hər iki hal müqayisəli şəkildə öyrədildikdə şagirdlər səhvlərə yol vermirlər. Bayraməli müəllimin fikrincə, təliş məktəblərində orfoepik vərdişlər orfoqrafik vərdişlərə nisbətən ləng inkişaf edir. Çünki görmə eşitməyə nisbətən daha əyanidir. Tədris prosesində bu fakt həmişə diqqət mərkəzində saxlayan H.B. Aslanov şagirdlərin rəbitəli nitq inkişafını da unutmur. Nəzərə alır ki, bu uşaqlara Azərbaycan dili ikinci dil kimi yox, təhsil dili kimi tədris olunur.

İstər iş təcrübəsində, istərsə də tədqiqatlarında Bayraməli müəllimin çox vaxtlar **dini dəyərlərdən istifadəyə** xüsusi diqqət yetirməsi açıq-aydın hiss olunur. Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisində bu faktın önəmliyi nə ilə bağlıdır? H. B. Aslanov bunu belə izah edir: "**Cəmiyyətimizin mə'nəvi aşınmalara mə'ruz qalmasının əsas səbəblərindən biri də kökümüzdən, dinimizdən uzaq düşməyimizdir. Bu gün milli təhsilimizin dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsili ilə inteqrasiyası barədə çox söhbət açılır. Ölkəmizin təhsil işçiləri dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təhsil sistemi ilə tanış olur, mətbuatda açıqlamalar verirlər. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində din təlim fənləri sırasındadır və gənclərin mə'nəvi cəhətdən kəmməşməsinə xüsusi rol oynayır. Ona görə də yeri gəldikcə Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində inteqrasiya yolu ilə dini dəyərlərdən faydalanmağa**

çalışıram. Belə hesab edirəm ki, dinin Azərbaycan məktəblərində ya ayrıca fənn kimi, ya da inteqrasiya yolu ilə təlim edilməsi çox faydalı olar".

Hacı Bayraməli ilə yaxından tanışlıq bizi belə qənaətə gətirdi ki, o, islam dinini dərinləndirir. Çoxları kimi kompaniya, dəb xətinə danışmır. Mərhum babası və atası öz dövrlərinin dini təhsil görmüş ziyalılarında olublar. Hələ uşaq yaşlarından Bayraməliyə islamın vacib əməllərini, "Quran"ı öyrədən atası öz övladına halallıqla yaşamağın hər şeydən üstün olmağını təlqin etmişdir. Valideynlərindən Hacı Bayraməliyə min ildən artıq yaşı olan "Qurani-Kərim" və zəngin dini kitabxana qalmışdır. Bütün bunlar təcrübəli müəllimə dini dəyərlərdən düzgün faydalanmaqda kömək edir.

35 illik müəllim ömrü. Hacı Bayraməli bu illəri təkə müəllim kimi yaşamayıb, tədqiqatçılıq fəaliyyətinə, elmi axtarışlara bir qədər də əvvəldən başlayıb. Hələ tələbə ikən yazdığı kurs işində göstərdiyi tədqiqatçılıq seriyəsi professor F. Zeynalov tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

O vaxtlar universitetdə ixtisas fənlərindən yüksək qiymət alanlar dövlət imtahanı verməkdən azad edilir, diplom işi üzərində işlədilməklə tədqiqatçılığa yönəldirdi. B. Aslanov da belələrindən idi. "Müasir türk dillərində düzəltmə isimlər (oğuz qrupu)" mövzusunda yazdığı diplom işi gələcəyin bacarıqlı tədqiqatçı-aliminin yetişməsindən xəbər verirdi. Sonralar müəllimliyini davam etdirə-ətdirə "Fəlin tədrisində lüğət üzrə işin sistemi" mövzusunda namizədlik dissertasiyası üzərində işlədi. Tədqiqat professor Ə.Əfəndizadənin rəhbərliyi altında aparılırdı. Çoxlarının namizədlik və doktorluq işindən fərqli olaraq, tədqiqatın nəticələri kitabxanalar küncündə yatıb qalmadı, həyatdan, məktəb təcrübəsindən rüşənləyib boy atan əsər hissə-hissə "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" jurnalında və digər mətbuat orqanlarında dərc edildi. Ancaq namizədlik işi rəsmi

şəkildə müdafiə olunmadı. Ona görə "rəsmi" deyirəm ki, Bayraməli müəllimin tədqiqat işi qeyri-rəsmi şəkildə öz "diplom"unu onsuz da aldı. Bu diploma "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi"nin minlərlə oxucusu, respublikanın saysız-hesabsız müəllim ordusu öz imzasını atdı. Namizədlik mövzusu ilə bağlı onlarla məqalə jurnalın səhifələrində həyata vəsiqə aldı.

Sonralar Hacı Bayraməli Aslanov tədqiqat sahəsini daha da genişləndirdi. Dilin və ədəbiyyatın tədrisində özünü göstərən problem məsələlər, çətin tədris edilən mövzular, dilə aid müxtəlif nəzəri problemlər tədqiqata cəlb edildi. Əlbəttə, ucqar dağ kəndində oturub bütün bunları görə bilmək və çox vaxt tədris problemlərinin mərkəzində dayanmaq çətinidir. Ancaq aşağıda adlarını verdiyimiz bir neçə məqaləsi göstərir ki, H. B. Aslanov bu çətinliyin öhdəsindən uğurla gəlir:

1) "Dərs yaradıcılıq tələb edir" ("Ana sözü"; 1992, № 3-4)

2) "Qoşadillilik şəraitində paronim fe'llərin öyrədilməsinə dair" ("Ana sözü", 1993, № 1-6)

3) "Dil dərslərində dini dəyərlərdən istifadə" ("Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi", 1998, № 2)

4) "Sənətlərin şərəflisi" ("Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi", 2001, № 4) və s.

Müəllimlik çətin peşədir, çox çətin peşədir. Nəzərə alsaq ki, Bayraməli müəllim bu peşəni, vəzifəni təhsil islahatının həyata keçirildiyi bir vaxtda mərkəzdən uzaq, mətbuatın, pedaqoji yeniliklərin nisbətən gec gedib çatdığı ucqar dağ kəndində məhərdə yerinə yetirir, onun işinin həm də nə qədər mə'suliyyətli olduğu aşkar olar və bir də nəzərdən qaçırımsaq ki, H.B. Aslanov Azərbaycan dövlət dilini talış balalarına öz doğma dilləri kimi sevdirdir və mənimsədir, onun həm də şərəfli yolun bir yolçusu olduğu görünür. Bu çətin, mə'suliyyətli və şərəfli yolda Hacı Bayraməli Aslanova daha böyük uğurlar arzulayırıq.

Akif MƏMMƏDOV
pedaqoji elmlər namizədi

TƏ'LİM RUS DİLİNDƏ OLAN MƏKTƏBLƏRİN V-XI SİNİFLƏRİ ÜÇÜN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN PROQRAM MATERİALLARININ TƏXMINİ PLANLAŞDIRILMASI

Təhsil islahatı Proqramından irəli gələn vəzifə kimi tə'lim rus dilində olan məktəblər üçün Azərbaycan dili dərsləkləri təkmilləşdirilmişdir. 2002-2003-cü dərs ilindən ümumtəhsil məktəblərində həmin dərsləklərdən istifadə olunmağa başlanmışdır. İlk təcrübələr göstərir ki, müəllimlər həmin dərsləklərlə işləyərkən müəyyən çətinliklərlə rastlaşırlar. Xüsusən tə'lim materiallarının öyrədilməsi üçün işlərin planlaşdırılmasında müvafiq tövsiyələrə ehtiyac duyurlar. Ona görə də jurnalın bu sayında tə'lim rus dilində olan məktəblərin V-XI sinifləri üçün proqram materiallarının təxmini planlaşdırılmasının verilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

V SİNİF*

Cəmi 102 saat
I rüb - 27 saat

1. § 1. "Dərs günləri" şe'ri. Məzmun və lüğət üzrə iş. 5-6, 8-9-cu çalışmalar üzərində iş.	1 saat
2. Azərbaycan əlifbası haqqında ümumi mə'lumat. Saitlər, samitlər və onların növləri. 1-14-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
3. § 2. "Azərbaycan dili dərslərində" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 16, 18-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
4. Sözlərin tərkib hissələri. 15, 19, 20, 21 -ci çalışmalar üzərində iş. Lüğət üzrə imla.	1 saat
5. § 3. "Sağ ol, Eldar" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 22-23-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
6. Şəkilçilərin növləri. 24-30-cu çalışmalar üzərində iş. Sınıfdən-xaric oxu.	1 saat
7. § 4. "Ağıllı uşaq" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 31-32-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat

* Əfəndizadə Ə.R., Abbasov Ə.M.
"Azərbaycan dili". Tə'lim rus dilində olan məktəblərin V sinfi üçün dərslək. Bakı, 2001.

8. Sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər. 33-36-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
9. § 5. "Poçtalyon" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 45-48-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
10. Yoxlama yazı işi.	1 saat
11. 49-50-ci çalışmalar üzərində iş. Lüğət üzrə iş. Mətnə suallar vermək.	1 saat
12. § 6. "Qızıl payız" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 53-54-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
13. Lüğət üzrə iş. 55-61-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
14. "Mənim müəllimlərim" mövzusunda söhbət. 42-ci çalışma üzərində iş. Lüğət üzrə iş.	1 saat
15. § 7. "Get məktəbə, cavanım" şe'ri. Məzmun və lüğət üzrə iş. Suallara cavab. 66-68-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
16. Nitq hissələri haqqında ümumi mə'lumat. Qrammatik çalışmalar. Lüğət üzrə imla.	1 saat
17. § 8. "Padşahın yuxusu" mətni. Lüğət üzrə iş. Suallara cavab. 70-72-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat

18. İsim haqqında məlumat. 73-77-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat	10. § 16. "O bizi tanıyır?" mətni. Lügət üzrə iş. Suallara cavab. 139-142-ci çalışmalar üzərində iş. Sinifdaxaric oxu.	1 saat
19. § 9. "Tamahkar sərçə" mətni. Məzmun və lügət üzrə iş. Suallara cavab. 78-80-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat	11. 143-148-ci çalışmalar üzərində iş. "Qış fəsl" mövzusunda nitq məşqi.	1 saat
20. "18 Oktyabr-Milli Müstəqillik günüdür" mövzusunda nitq məşqi.	1 saat	12. § 17. "Şirin söz" mətni. Lügət üzrə iş. Suallara cavab. 149-151-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
21. Yoxlama yazı işi.	1 saat	13. 152-161-ci çalışmalar üzərində iş. Tərcümə mətni.	1 saat
22. Ümumi və xüsusi isimlər. 83-87-ci çalışmalar üzərində iş. Sinifdaxaric oxu.	1 saat	14. § 18. "Yadigar" mətni. Lügət üzrə iş. Suallara cavab. 163-166-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
23. § 10. "Dünya bizim evimizdir" şə'ri. Məzmun və lügət üzrə iş. Suallara cavab. 88-91-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat	15. 167-173-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
24. 92-95-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat	16. § 19. "Duz-çörək dostu" mətni. Lügət üzrə iş. 176-cı çalışma üzərində iş.	1 saat
25. § 11. "Küləyin xeyri" mətni. Məzmun və lügət üzrə iş. Suallara cavab. 96-100-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat	17. Mənsubiyyət kateqoriyası. 175, 177-184-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
26. § 29. "Ramazan ayı" mətni. Lügət üzrə iş. Suallara cavab. 264-cü çalışma üzərində iş.	1 saat	18. § 20. "Bizim qaygımız" mətni. Lügət üzrə iş. 185-188-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
27. Kəmiyyət kateqoriyası. 103-110-cu çalışmalar üzərində iş	1 saat	19. 189-196-cı çalışmalar üzərində iş. Sinifdaxaric oxu.	1 saat

II rüb - 24 saat

1. § 13. "Qeyrətli xan" mətni. Lügət üzrə iş. Suallara cavab. 111-114-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat	21. § 21. "Tülkü və çaqqal" mətni. Lügət üzrə iş. Suallara cavab. 197-200-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
2. Toplu isimlər. 112-119-cu çalışmalar üzərində iş.	1 saat	22. Mənsubiyyət şəkilçiləri. Lügət üzrə iş. 201-205-ci çalışmalar üzərində iş. Sinifdaxaric oxu.	1 saat
3. § 25. "Əsas qanunumuz" mətni. "12 Noyabr-Konstitusiyaya gündür" mövzusunda nitq məşqi.	1 saat	23. Testlər üzərində iş. Lügət üzrə imla.	1 saat
4. İsimlərin quruluşca növləri. 124-127-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat	24. "Dünya Azərbaycanlılarının həmrəylik günü" mövzusunda nitq məşqi.	1 saat
5. § 14. "Durna" şə'ri. Lügət üzrə iş. Suallara cavab. 121-123-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat		
6. "17 Noyabr - Milli Dirçəliş günüdür" mövzusunda nitq məşqi.	1 saat		
7. § 15. "Sənin dərsləyin" mətni. Lügət üzrə iş. Suallara cavab. 128-130-cu çalışmalar üzərində iş. Lügət üzrə imla.	1 saat		
8. Düzəltmə isimlər. 131-138-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat		
9. Yoxlama yazı işi (imla)	1 saat		

III rüb - 27 saat

1. § 23. "Çiçək ləkləri" mətni. Lügət üzrə iş. Suallara cavab. 215-216-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
2. Xəbərlilik kateqoriyası. 213-214, 217-219-cu çalışmalar üzərində iş.	1 saat
3. § 24. "Çalağan və tərən" mətni. Lügət üzrə iş. 220-229-cu çalışmalar üzərində iş.	1 saat

4. § 22. "Larisa da şəhidlərdən biridir" mətni. Lügət üzrə iş. Suallara cavab. 206-210-cu çalışmalar üzərində iş.	1 saat	24. § 35. "Bayramınız mübarək" mətni. Lügət üzrə iş. 325-ci çalışmanı əzbər öyrənmək. 327-335-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
5. 212-ci çalışma üzərində iş. Mətni danışmaq, şə'ri əzbərləmək. Məruzələr, əl işləri.	1 saat	25. § 36. "Soyqırım" mətni. 336-339-cu çalışmalar üzərində iş. "Azərbaycanlıların soyqırımı" mövzusunda nitq məşqi.	1 saat
6. İsmnin halları və hal şəkilçiləri. 237-241-ci çalışmalar üzərində iş. Testlər üzərində iş.	1 saat	26. Yoxlama testləri.	1 saat
7. § 27. "Qışda" mətni. Lügət üzrə iş. Suallara cavab. "Qışda" mövzusunda şəkil üzrə iş.	1 saat	27. Təkrar.	1 saat
8. Sifət haqqında məlumat. 249-254-cü çalışmalar üzərində iş. (çalışma 259-arzu edənlər üçün).	1 saat		
9. § 28. "Qar boranı" mətni. Lügət üzrə iş. Suallara cavab. 261-263-cü çalışmalar üzərində iş. Tərcümə mətni.	1 saat		
10. § 30. "Hörmət" mətni. Lügət üzrə iş. Suallara cavab. 273-274-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat		
11. Yoxlama yazı işi (imla).	1 saat		
12. Sifətin quruluşca növləri. 275-282-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat		
13. § 32. "Bakı" mətni. Lügət üzrə iş. Şəri əzbərləmək. 289-cu çalışma üzərində iş.	1 saat		
14. 293-297, 309-cu çalışmalar üzərində iş.	1 saat		
15. § 12. "Dünyanın gözəlliyi" şə'ri. Lügət üzrə iş. 102-103-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat		
16. Sinifdaxaric oxu. Qrammatik çalışmalar. Lügət üzrə imla.	1 saat		
17. "Müqəddəs adətlər" şə'ri. Lügət üzrə iş. 353-354-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat		
18. § 26. "Xocalı faciəsi" mətni. Lügət üzrə iş. Məruzələr, əl işləri. 189-196-cı, 242-246-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat		
19. § 37. "Maral və buynuzları" mətni. Lügət üzrə iş. 344-349-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat		
20. Yoxlama yazı işi (imla).	1 saat		
21. Say haqqında məlumat. 340-341-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat		
22. § 33. "O, anasının köməkçisidir" mətni. 310-315-ci çalışmalar üzərində iş. Məruzələr, əl işləri.	1 saat		
23. § 34. "Qaranquş" şə'ri. Lügət üzrə iş. 318-324-cü çalışmalar üzərində iş. Lügət üzrə imla. Sayın quruluşca növləri. 355-357-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat		

IV rüb - 24 saat

1. § 40. "Qarı və onun toyuğu" mətni. Lügət üzrə iş. Suallara cavab. 377-380-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
2. 382-383-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
3. § 41. "Parkda" mətni. Lügət üzrə iş. 385-387-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
4. Əvəzlik haqqında məlumat. 383-389-cu çalışmalar üzərində iş. (Arzu edənlər 393-cü çalışmanı əzbər öyrənmə bilər).	1 saat
5. § 42. "Ətraf ələmi qoruyaq" mətni. Bu mətnin mövzusuna uyğun məruzələrin dinlənilməsi.	1 saat
6. Əvəzliyin mə'nə növləri. 397-401-ci çalışmalar üzərində iş. Tərcümə mətni.	1 saat
7. § 43. "Körpü" mətni. Lügət üzrə iş. Suallara cavab. 402-403-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
8. Zərf haqqında məlumat. Zərf quruluşca növləri. 404-410-cu çalışmalar üzərində iş. Sinifdaxaric oxu. (çalışma 259-arzu edənlər üçün).	1 saat
9. § 44. "Üzeyir Hacıbəyov" mətni. Lügət üzrə iş. Suallara cavab. 411-414-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
10. Yoxlama yazı işi (imla).	1 saat
11. § 45. "Ləzzətli şorba" mətni. Lügət üzrə iş. Suallara cavab. 419-421-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
12. Fe'l haqqında məlumat. Fe'l-in quruluşca növləri. 422-425-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
13. § 46. "Göyərçin" şə'ri. Lügət üzrə iş. Şəri əzbərləmək. 428-429-cu çalışmalar üzərində iş.	1 saat

14. Fe'lin keçmiş zamanı. 426-427-ci çalışmalar üzərində iş. Lüğət üzrə imla.	1 saat
15. § 48. "Nizami Gəncəvi" mətni. Lüğət üzrə iş. Suallara cavab. Məruzələr. 443-cü çalışma üzərində iş.	1 saat
16. Fe'lin indiki zamanı. 434-435-ci çalışmalar üzərində iş. Lüğət üzrə imla.	1 saat
17. § 39. "Partlayış" mətni. "9 May-Qələbə günü" mövzusunda nitq məşqi. Lüğət üzrə iş. 364-367-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
18. 371-376-cı çalışmalar üzərində iş. Sınıfdənxiaric oxu.	1 saat
19. Yoxlama yazı işi (imla).	1 saat
20. § 49. "Eh, biz də bunu bacardırıq" mətni. Lüğət üzrə iş. Suallara cavab. 444-448-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
21. Fe'lin gələcək zamanı. 453-455-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
22. § 50. "Məktəbli yayı" şe'ri. Lüğət üzrə iş. 456-460-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
23. § 51. "Çadır səhərciyində" mətni. 465-469-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
24. § 47. "28 May" mətni. 436-439-cü çalışmalar üzərində iş. Yoxlama testləri.	1 saat

VI SINIF*
Cəmi 102 saat
I rüb - 27 saat

1. § 1. "Məktəbə çağırış" şe'ri. "İlk dərs günü" mətni. Lüğət üzrə iş. Suallara cavab. 1-2-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
2. § 2. "Məktəb yolları" şe'ri. Lüğət üzrə iş. 3-cü çalışma üzərində iş.	1 saat
3. § 3. "Bizim məktəb" mətni. Lüğət üzrə iş. "Məktəbimiz" mövzusunda kiçik inşa.	1 saat
4. § 4. "Bizim sinif". Lüğət üzrə iş. "Sinfimiz" mövzusunda kiçik inşa.	1 saat
5. Nitq hissələri haqqında mə'lumat. 4-5-ci çalışmalar üzərində iş. Sınıfdənxiaric oxu.	1 saat
6. § 5. "Payız" mətni. Lüğət üzrə iş. Suallara cavab. 7-11-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat

*Əhmədov B.A., Abdullayev A.A.
"Azərbaycan dili". Tə'lim rus dilində olan məktəblərin VI sinfi üçün dərslik. Bakı. 2001.

7. § 6. "Böyüklərə hörmət" mətni. Lüğət üzrə iş. Suallara cavab. 14-16-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
8. § 7. "Gözəl Bakı" şe'ri. Lüğət üzrə iş. İsim haqqında mə'lumat. 19-cu çalışma üzərində iş. Tərcümə mətni.	1 saat
9. § 8 "Bakı" mətni. Lüğət. Suallara cavab. 20-21, 24-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
10. Yoxlama yazı işi (imla)	1 saat
11. İsmi halları haqqında mə'lumat. "Oduncu" mətni. Lüğət üzrə iş. 23, 25, 27-28-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
12. § 9. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Laylalar haqqında mə'lumat. 30-34-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
13. § 10. "Əylərlə dovşan" mətni. Lüğət üzrə iş. İsmi adlıq halı. 36-40-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
14. "Mənim müəllimlərim" mövzusunda söhbət. Lüğət üzrə iş. 163-cü çalışma üzərində iş.	1 saat
15. § 11. Bayatılar haqqında mə'lumat. İsmi yiyəlik halı. 41-45-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
16. § 12. "Teatr" mətni. İsmi yön-lük halı. 46-53-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
17. § 13. "Canımı verərəm, səni vermərəm" şe'ri. Lüğət üzrə iş. İsmi tə'sirlik halı. 54-57-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
18. Sınıfdənxiaric oxu.	1 saat
19. § 14. "Borc" mətni. Lüğət üzrə iş. 58-63-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
20. "18 Oktyabr-Milli Müstəqillik günüdür" mövzusunda nitq məşqi. Məruzələr.	1 saat
21. Yoxlama yazı işi (imla).	1 saat
22. § 15. "Əsl var-dövlət" mətni. Lüğət üzrə iş. İsmi yerlik və cıxışlıq halları. 64-66-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
23. İsmi hallarına aid qrammatik çalışmalar. Lüğət üzrə imla.	1 saat
24. § 16. "Kitab bilik mənbəyidir" mətni. Lüğət üzrə iş. 76-80-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
25. Yoxlama testləri üzərində iş.	1 saat
26. "Ramazan ayı" mövzusunda nitq məşqi. Məruzələr.	1 saat

27. Danışq məşğələləri üçün materiallar. Dərsliyin arxasında 1, 2, 3-cü çalışmalar üzərində iş. Müraciət formaları. 1-11 -ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
--	--------

II rüb - 24 saat

1. § 17. "Əhməd və Məleykə" mətni. Atalar sözü və məsəllər haqqında ümumi mə'lumat. 83-91-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
2. § 18. "Bəndə birçə qarış yaxınlaşarsa" mətni. Lüğət üzrə iş. Suallara cavab. 93-96-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
3. "12 noyabr-Konstitusiyaya gündür" mövzusunda nitq məşqi.	1 saat
4. Mənsubiyyət şəkilçiləri. 97-102-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
5. § 19. "Qarabağım" şe'ri. Lüğət üzrə iş. 103-104-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
6. "17 Noyabr-Milli Dirçəliş günüdür" mövzusunda nitq məşqi.	1 saat
7. Say haqqında ümumi mə'lumat. Sayın mə'naca növləri. 105-110, 113-120-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
8. § 20. "Əlifba lüğəti" mətni. 121-124-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
9. Yoxlama yazı işi (imla)	1 saat
10. § 21. "Üzeyir Hacıbəyov" mətni. Səya aid qrammatik çalışmalar.	1 saat
11. § 22. "Sultan Məhməd və müəllim" mətni. Lüğət üzrə iş. 126-127-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
12. § 23. "Müharibə olmasa" mətni. Lüğət üzrə iş. 130-132-ci çalışmalar üzərində iş. Tərcümə mətni.	1 saat
13. § 24. "Göy göl" mətni. Lüğət üzrə iş. 133-138-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
14. § 25. "Özüm yaratmaq istərdim" mətni. Lüğət üzrə iş. 139-146-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
15. § 26. "Dağkeçisi və qartal" mətni. Lüğət üzrə iş. 147-149-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
16. § 27. "Ata" mətni. Lüğət üzrə iş. 150, 153-157-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
17. § 28. "Sevimli şagird üçün yazılmış şe'r" mətni. 158-ci çalışma üzərində iş. Lüğət üzrə imla.	1 saat

18. § 29. "Güc birlikdədir" mətni. Lüğət üzrə iş. 159-163-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
19. Yoxlama yazı işi (imla).	1 saat
20. § 30. "Meyvələrin söhbəti" mətni. Sifət haqqında mə'lumat. 165-172-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
21. § 31. "Ölkəm" şe'ri. Sifətin dərəcələri. Lüğət üzrə iş. 174-cü çalışma üzərində iş.	1 saat
22. "Cəfər Cabbarlı" mətni. Lüğət üzrə iş. 176-181-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
23. Testlər üzərində iş. 4-6-cı çalışmalar üzərində iş. Diqqətli cəlb etmə formaları (dərsliyin arxasında).	1 saat
24. "Dünya Azərbaycanlılarının həmrəyliyi günü" mövzusunda nitq məşqi.	1 saat

III rüb - 27 saat

1. § 33. "Balıq, ördək və xərçəng" şe'ri. Lüğət üzrə iş. 183-187-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
2. § 34. "Sual-cavab" şe'ri. Lüğət üzrə iş. 189-193-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
3. § 35. "Təqvim" mətni. Lüğət üzrə iş. 194-198-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
4. "20 Yanvar tarixi faciəmizdir" mövzusunda nitq məşqi. Məruzələr, əl işləri.	1 saat
5. § 36. "Nizami Gəncəvi" mətni. Lüğət üzrə iş. 199-203-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
6. § 53. "Nizami Gəncəvinin nəsihətləri". Lüğət üzrə iş.	1 saat
7. § 37. "Qarabağ" şe'ri. Tapmacalar haqqında mə'lumat. Lüğət üzrə iş. 204-206-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
8. Yoxlama yazı işi (imla).	1 saat
9. § 39. "Gözəl Vətən" şe'ri. Əvəzlik haqqında mə'lumat. Lüğət üzrə iş. 212-216-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
10. § 40. "Günəş və kölgə" şe'ri. Əvəzliklərin mə'naca növləri. Lüğət üzrə iş. 217-ci çalışma üzərində iş.	1 saat
11. § 41. "Şah İsmayıl Xətai" mətni 218-220-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat

12. § 42. "Azərbaycan torpağında" şe'ri. Lüğət üzrə iş. 222-227-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
13. § 43. Nağıllar haqqında mə'lumat. Fe'l haqqında mə'lumat. 231-234-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
14. Fe'lin zamanları. Keçmiş zaman. Qrammatik çalışmalar üzərində iş.	1 saat
15. § 44. "Su nədir" mətni. Lüğət üzrə iş. 235-240-cı çalışmalar üzərində iş. Tərcümə mətni.	1 saat
16. "Vicdan" mətni. 241-249-cu çalışmalar üzərində iş.	1 saat
17. "Qafur babanın bağında" mətni. 250-255-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
18. "Xocalı qırğını" mövzusunda nitq məşqi. 291-ci çalışma üzərində iş.	1 saat
19. § 47. Molla Nəsrəddinin lətifələri. Lətifələr haqqında mə'lumat. Fe'lin indiki zamanı. 256-260-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
20. Yoxlama yazı işi (imla).	1 saat
21. § 48. "Qoruyaq körpələri" şeri. Fe'lin gələcək zamanı. Lüğət üzrə iş. 261-267-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
22. § 49. "Yaşa Azərbaycanım" mətni. Təsdiq və inkar fe'llər. 269-274-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
23. "Mənim anam" mövzusunda nitq məşqi. § 38 "Anam" mətni. § 51. "Mənim anam" şe'ri. Lüğət üzrə iş. 208-211-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
24. § 50. "Ana yurdum" şe'ri. Fe'lin məsdər şəkli. Lüğət üzrə iş. 275-277-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
25. § 52. "Koroğlu" mətni. Lüğət üzrə iş. 283-288-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
26. § 56. "Bahar gəlsin" şe'ri. "Novruz adət-ənənələri" mövzusunda nitq məşqi. 164-cü çalışma üzərində iş.	1 saat
27. Danışiq məşğələləri üçün materiallar. 7,8,9-cu cədvəllər üzərində iş. Qətiyyət ifadə edən formalar (dərsliyin arxasında) və testlər üzərində iş. "Azərbaycanlıların soyqırımı günü" mövzusunda nitq məşqi. Mə'ruzələr.	1 saat

IV rüb - 24 saat

1. § 54. "Çəfər" mətni. Zərf haqqında mə'lumat. Lüğət üzrə iş. 292-297-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
2. § 55. "Oğullar" mətni. Lüğət üzrə iş. 298-304-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
3. 306-311-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
4. "Yazda" mətni. 319-327-ci çalışmalar üzərində iş. Tərcümə mətni.	1 saat
5. § 58. "Atanın cavabı" mətni. Lüğət üzrə iş. 328-336-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
6. § 59. "Yaratmaq nədir" mətni. Lüğət üzrə iş. 337-343-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
7. § 60. "Maraqlı oyunun tarixi" mətni. Lüğət üzrə iş. Suallara cavab. 344-347-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
8. Dastanlar. 348-354-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
9. Fe'lin şəkilləri. 358-364-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
10. Yoxlama yazı işi (imla).	1 saat
11. § 62. "Məktub yetişmədi" mətni. Lüğət üzrə iş. Suallara cavab. 365-368-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
12. § 63. "Kitaba həvəs" mətni. Lüğət üzrə iş. 370-374-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
13. § 64. "Şah və xidmətçi", "Kərpickəsən qoca". Fe'l şəkillərinin mürəkkəbi. 378-384-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
14. Sınıfdən xaric oxu.	1 saat
15. § 65. "Hacı Zeynalabdin Tağıyev" mətni. Lüğət üzrə iş. 385-386-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
16. § 66. "Müsahibə" mətni. Lüğət üzrə iş.	1 saat
17. "9 May Qələbə günüdür" mövzusunda nitq məşqi.	1 saat
18. § 67. "Dağlar" şe'ri. Lüğət üzrə iş. 389-cu çalışma üzərində iş.	1 saat
19. Yoxlama yazı işi (imla).	1 saat
20. Qrammatik çalışmalar üzərində iş.	1 saat
21. § 68. "Uşaqların bayramı" şe'ri. 391-394-cü çalışmalar üzərində iş. Lüğət üzrə iş.	1 saat

22. Sınıfdən xaric oxu.	1 saat	14.62-64-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
23. Testlər üzərində iş.	1 saat	15. Yoxlama yazı işi.	1 saat
24. Danışiq məşğələsi üçün tapşırıqlar üzərində iş (dərsliyin arxasında).	1 saat	16. § 10. "Yağış yağarkən" şe'ri. Məzmun və lüğət üzərində iş.	1 saat

VII SİNİF* Cəmi 102 saat I rüb - 27 saat

1. § 1. "Doğma məktəb" şe'ri. Əzbər öyrənmək. Məzmun, lüğət və 2-5-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat	17. § 11. "Şairlə görüş" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 73-76-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
2. § 2. "Abbasqulu ağa Bakıxanov" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 8-10-cu çalışmalar üzərində iş.	1 saat	18. § 12. "Məktəb kitabxanasında" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 78-81-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
3. § 3. "Kitabın yaranması tarixindən" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 16,18, 21-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat	19. § 13. "General Həzi Aslanov" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 85-ci çalışma üzərində iş.	1 saat
4. § 4. "Qida və uzunömürlülük" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 23-24-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat	20. Ədat (Çastitsa). 87-88-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
5. Fe'li sifət (priçastiye). 26-28-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat	21. Yoxlama yazı işi.	1 saat
6. § 5. "Nəsihət" şe'ri. Lüğət üzrə iş. Fe'li sifətin dəyişən və oxşar xüsusiyyətləri. 33-34-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat	22. § 14. "Gənc təbiətçilər dərnişində". Məzmun və lüğət üzərində iş. 92-ci çalışma üzərində iş.	1 saat
7. § 6. "Quşların faydası" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 37, 40, 42-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat	23. 93-96-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
8. 39-cu çalışma. "Qaranquş balaları" şe'rini əzbər öyrənmək. 43-cü çalışma üzərində iş.	1 saat	24. § 15. "Azərbaycanın mineral suları". Məzmun və lüğət üzərində iş. 97-98-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
9. § 7. "Həsən bəy Zərdabi" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 45-46-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat	25. 100-104-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
10. Fe'li bağlama. (depriçastiye). 47-48-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat	26. Sınıfdən xaric oxu.	1 saat
11. § 8. Həsən bəy Zərdabi və onun həmsöhbəti" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 52-ci çalışma.	1 saat	27. Təkrar. Yoxlama testləri.	1 saat
12. Zaman bildiren fe'li sifətlər. 53, 54, 56-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat		
13. § 9. "Səhər gimnastikası" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 60-61-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat		

II rüb- 24 saat

1. § 16. "Od, su və ətibar" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 106-107-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
2. Sual ədatları. 108, 109, 111-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
3. § 17. "Səməd Vurgunun ovçuluğu" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 112-116-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
4. § 18. "Xeyirxah insan" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 121-123-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
5. Qüvvətləndirici ədatlar. 125-127-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
6. § 19. "Ceyran" şe'rini əzbər öyrənmək. Lüğət üzrə iş. 132-ci çalışma üzərində iş.	1 saat
7. § 20. "Yer üzündə uşaqlar var" şe'ri. Məzmun və lüğət üzərində iş. 142-145-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat

*Əfəndiyev Y.S. "Azərbaycan dili". Tə'lim rus dilində olan məktəblərin VII sinfi üçün dərslik. Bakı. 2001.

8. § 21. "Kür çayı" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 150-152-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
9. Yoxlama yazı işi.	1 saat
10. İnkar və təsdiq ədatları. 154-157-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
11. § 22. "Azərbaycan təbiəti" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 160-161-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
12. 162-166-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
13. § 23. "Xəzər dənizi" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 167-168-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
14. Əmr və arzu ədatları. 171-175-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
15. § 24. "Ana yurdum" şe'ri. Əzbəz öyrənmək. 176-177-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
16. 178-181-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
17. Yoxlama yazı işi.	1 saat
18. § 25. "Neft daşları" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş.	1 saat
185-186-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
19. 187-189-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
20. § 26. "Adət" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 193-195-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
21. Modal sözlər. 196-200-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
22. § 27. "M. Ə. Sabir" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 203-210-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
23. Yoxlama testlər.	1 saat
24. Təkrar.	1 saat

III rüb - 27 saat

1. § 28. M. Ə. Sabirin "Oxutmuram, əl çəkin!" şe'ri. Məzmun və lüğət üzrə iş. 212-ci çalışma üzərində iş.	1 saat
2. Modal sözlər. 214-218-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
3. § 29. "Bülbülün nağılı" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 220-222-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
4. § 30. "Naftalan kurortu" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 231-236-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat

5. § 31. "Xeyirxahlıq" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 240-241-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
6. Nəticə bildirən modal sözlər. 243-245-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
7. § 32. "Doğma Bakı" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 248-250-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
8. Zərflərin növləri. 251-253-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
9. § 33. "Azərbaycan deyəndə" şe'ri. Məzmun və lüğət üzərində iş. 260-261-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
10. Qoşma. 262-264-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
11. § 34. "Novruz el bayramıdır" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 266-270-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
12. § 35. "Bahar" şe'ri. Əzbəz öyrənmək. Məzmun və lüğət üzrə iş. 275-ci çalışma üzərində iş.	1 saat
13. Qoşmaların ismin halları ilə işlənməsi. 278-279-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
14. § 36. "İçəri şəhər" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 284-285-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
15. 286-290-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
16. Yoxlama yazı işi.	1 saat
17. § 37. "Ağsaqqal" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 297-298-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
18. § 38. "Güc birlikdədir" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 303-304-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
19. 305-312-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
20. § 39. "Sülhün keşiyində" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 315-316-cı çalışmalar üzərində iş. Qoşmaların mə'nə növləri. 318-325-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
21. § 40. "Yaxşı və pis adətlər" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 326-338 -ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
22. § 41. "Söz" şe'ri. Məzmun və lüğət üzərində iş. 339-343, 345 -ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
23. Yoxlama yazı işi.	1 saat

24. § 42. "Biz müsəlmanıq" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 347-348-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
25. 348-354-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
26. § 43. "Nizami muzeyi" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 358-364-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
27. Təkrar. Yoxlama testlər.	1 saat

IV rüb - 24 saat

1. § 44. "Bayraq millətin simvoludur" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 366-371-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
2. 372-377-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
3. § 45. "Bahar nəğməsi" şe'ri. Məzmun və lüğət üzərində iş. 380-382-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
4. Kimi, qədər, tək qoşmaları. 383-389-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
5. § 46. "Atanın oğluna nəsihəti" şe'ri. Məzmun və lüğət üzərində iş. 394-396-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
6. § 47. "Dərman bitkiləri" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. Görə, üçün, ötrü qoşmaları. 407-410-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
7. Yoxlama yazı işi.	1 saat
8. § 48. "Aftıl əminin çuxası" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 415-417-ci çalışmalar üzərində iş. 418, 419, 421, 422-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
10. § 49. "Yazda gələn qonaqlar" şe'ri. 425-426-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
11. Bağlayıcılar haqqında mə'lumat. 427-432-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
12. § 50. "Xalqımızın müqəddəs bayramı" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 433-435-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
13. 436-442-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
14. § 51. "Bal arıları" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 443-445-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
15. Təbəsizlik bağlayıcıları. 446, 447, 453-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat

16. § 52. "Azərbaycan üzümü" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 457, 461, 462-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
17. § 53. "Küçə hərəkəti qaydaları" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 466-469-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
18. Tabelilik bağlayıcıları. 472-474-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
19. Yoxlama yazı işi.	1 saat
20. § 54. "Bülbül" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 478, 480, 482-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
21. § 55. "Üzeyir Hacıbəyov" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 490, 492-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
22. Sınıfdən xaric oxu.	1 saat
23. Yoxlama testləri.	1 saat
24. Təkrar. Yoxlama testlər.	1 saat

VIII SINIF* Cəmi 68 saat I rüb - 16 saat

1. § 1. "Vətənimiz" şe'ri. Məzmun və lüğət üzrə iş. 2-6-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
2. Cümlə üzləri haqqında mə'lumat "Məktəb yolları" şe'ri. 7-9-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
3. § 2. "Müstəqil və azad Azərbaycan" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 10-14-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
4. "Vətən" şe'ri. 21-25-ci çalışmalar üzərində iş. Mübtəda haqqında mə'lumat.	1 saat
5. § 3. "Qabusnamə" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 26-29-cü çalışmalar üzərində iş. Sintaktik əlaqələr.	1 saat
6. "Azərbaycan dili" mətni. 30-33-cü çalışmalar üzərində iş. Yoxlama yazı işi.	1 saat
7. § 4. "Hər oxuyan Molla Pənah olmaz" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 34-38-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
8. "Koroğlu" dastanı. Məzmun və lüğət üzərində iş. 39-43-cü çalışma üzərində iş.	1 saat

*Abdullayev N.Ə., Qurbanov V.T.
"Azərbaycan dili". Tə'lim rus dilində olan məktəblərin VIII sinfi üçün dərslik.
Bakı, 2002.

9. "Durnalar" şe'ri. Lüğət üzərində iş. Şe'rin təhlili. Xəbər haqqında mə'lumat.	1 saat
10. § 5. "Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixindən" mətni. Lüğət və suallar üzrə iş. 45-49-cu çalışmalar üzərində iş.	1 saat
11. § 6. "Qol saati necə yaranıb?" mətni. 50-59-cu çalışmalar üzərində iş.	1 saat
12. § 7. "Xurşudbanu Natəvan" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 60-68-ci çalışmalar üzərində iş. "Vətənim mənim" şe'ri. Lüğət üzrə iş. 70-73-cü çalışmalar üzərində iş. Yoxlama yazı işi.	1 saat
13. § 8. "Bakı" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 75-81-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
14. § 9. "Məhsəti Gəncəvi" mətni. Lüğət üzrə iş. 82-83-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
15. § 10. "Azərbaycanın şəhid jurnalistləri" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 84-86-cı çalışmalar üzərində iş. "Anaların ürəkləri" şe'ri. Məzmun və lüğət üzərində iş. Yoxlama testləri.	1 saat
16. Təbiiyyətə bağlıları. 472-474-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat

II rüb - 16 saat

1. § 11. "Azərbaycan mədəniyyəti" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 88-90-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
2. "Oğluma" şe'ri (çalışma 99). Lüğət üzrə iş. 100-103-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
3. § 14. "Nizami Gəncəvi" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 109-113-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
4. "Az danışmağın gözəlliyi" şe'ri. Lüğət üzrə iş. 114-115-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
5. § 15. "Babək" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 116-118-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
6. "Üzeyir Hacıbəyov" mətni. 119-121-ci çalışmalar üzərində iş. Tamamlıq haqqında mə'lumat.	1 saat
7. § 16. "Nəsimi" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 121-124-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat

8. "Nəsimi taleyi gərəkdir" şe'ri. Məzmun və lüğət üzərində iş.	
125-127-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
9. "Azərbaycan" şe'ri. 129-134-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
10. Yoxlama yazı işi.	1 saat
11. § 18. "Məktəbə tərgib" şe'ri. Lüğət və suallar üzrə iş. 136-140-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
12. § 19. "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 141-149-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
13. § 20. "Füzuli" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 151-152-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
14. Yoxlama yazı işi.	1 saat
15. § 22. "Sevimli Naxçıvanım" şe'ri. Məzmun və lüğət üzrə iş. 168-171-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
16. Yoxlama testləri.	1 saat

III rüb - 20 saat

1. § 24. "Qaçaq Nəbi" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. Şe'rlərin təhlili.	1 saat
2. "Qış" mətni" 181-189-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
3. "Şəhidlər" şe'ri. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışma 91. "Şəhidlik zirvəsi" mətni.	1 saat
4. § 25. "Yanvarın qurbanı" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 190-199-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
5. "Həcər" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 200-201-ci çalışmalar üzərində iş. Mübtəda haqqında mə'lumat.	1 saat
6. "Bu xalqın" şe'ri. Məzmun və lüğət üzərində iş. Tə'yin haqqında mə'lumat. 157-ci çalışma üzərində iş.	1 saat
7. Yoxlama yazı işi.	1 saat
8. § 27. "Şah İsmayıl Xətai" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 206-211-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
9. "Mən Xəzərə vurulmuşam" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. Zərflik haqqında mə'lumat. 175-180-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
10. § 13. "Ana laylası" şe'ri. Məzmun və lüğət üzərində iş. "Analar bizə əzizdir" mövzusunda inşa yazıya hazırlıq.	1 saat

11. § 28. "Sənin baban kim olub?" mətni. Lüğət üzərində iş. 219-221-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
12. "Me'mar Əli kimdir?" mətni. Məzmun, lüğət və suallar üzrə iş. Atalar sözləri. 225-226-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
13. § 12. "Bahar və mən" şe'ri. Lüğət üzrə iş. 93-96-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
14. Yoxlama yazı işi.	1 saat
15. § 29. "Ceyran balası" mətni. Məzmun, lüğət və suallar üzrə iş. 227-229-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
16. "Ceyran" şe'ri. Məzmun və lüğət üzrə iş. 231-ci çalışma üzərində iş.	1 saat
17. § 30. "Şe'r deyilmi" seri. Lüğət üzrə iş. 233-236-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
18. "Gəncə" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 238-240-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
19. § 21. "Novruz adət və ənənələri" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. Yoxlama testləri.	1 saat
20. Təkrar.	1 saat

IV rüb - 16 saat

1. § 31. "Dialog-mükəlimə" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 241-246-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
2. M. Ə. Sabirin "Oxutmuram, əl çəkin!" şe'ri. Lüğət və suallar üzrə iş. "M. Ə. Sabir" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışma 249, 247, 250-254 cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
3. § 33. "Şəkil" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 256-262-ci çalışmalar üzərində iş. "Ana və poçtalyon" şe'ri. S. Rüstəmin həyat və yaradıcılığı. Məzmun və lüğət üzrə iş.	1 saat
4. § 34. "Hansı çiçək daha gözəldir" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 265-269-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
5. Yoxlama yazı işi.	1 saat
6. § 35. "Salur Qazanın dastanı" mətni. Məzmun və lüğət üzərində iş. 206-211-ci çalışmalar üzərində iş. Çalışma 270-274. "Ağacların bəhşi" şe'ri. Məzmun və lüğət üzərində iş. Mürəkkəb cümlə haqqında mə'lumat.	1 saat

7. § 36. "Sən və mən" şe'ri. Məzmun və lüğət üzərində iş. 277-281-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
8. § 37. "Torpaqda izi olmayanın, süfrədə üzü olmaz" mətni. Lüğət üzərində iş. 282-286-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
9. § 38. "Xəstəxana" mətni. Məzmun, lüğət və suallar üzrə iş. 287-295-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
10. Yoxlama yazı işi.	1 saat
11. § 40. "Tonkinin mahnısı" mətni. 302-312-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
12. § 23. "28 May Azadlıq günüdür" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 172-174-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
13. § 41. "Nəsirəddin Tusi və bostançı" mətni. Məzmun, lüğət və suallar üzrə iş. 314-321-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
14. § 42. "Dərsdə" mətni. Məzmun, lüğət və suallar üzrə iş.	1 saat
15. § 43. Təbiət və insan" mətni. Məzmun, lüğət və suallar üzrə iş.	1 saat
16. Təkrar və yoxlama testləri.	1 saat

IX SİNİF* Cəmi 105 saat I rüb - 27 saat

1. § 1. "Azərbaycan dövlətinin əsasları haqqında" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab.	1 saat
2. "Xalqın fəxri, vüqarı" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab.	1 saat
3. Ədəbi dilin üslubları haqqında qısa mə'lumat. 1-3-cü çalışmalar üzərində iş. Sinifdənkəric oxu.	1 saat
4. § 2. "Uğur olsun, Azərbaycan əsgəri" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab.	1 saat
5. "Əsgər marşı" şe'ri (çalışma 10). Lüğət üzərində iş. 9-cu çalışma üzərində iş.	1 saat
6. § 3. "Sevimli müğənni" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab.	1 saat
7. "Azərbaycanım" şe'ri. 12-16-cı çalışmalar üzərində iş. Lüğət üzrə iş.	1 saat

*Abdullayev N.Ə. Qurbanov V.T. "Azərbaycan dili". Tə'lim rus dilində olan məktəblərin IX sinfi üçün dərslik. Bakı, 2001.

8. § 4. "Cəsur polis" mətni. Lüğət üzrə iş. Suallara cavab.	1 saat
9. Sınıfdənxiaric oxu.	1 saat
10. Yoxlama yazı işi. (ifadə)	1 saat
11. § 5. "Müdrük qoca" mətni. Lüğət üzrə iş. Suallara cavab.	1 saat
26-28-ci çalışmaları üzərində iş.	1 saat
12. "Qocalar" şe'ri. Lüğət üzərində iş.	1 saat
30-37-ci çalışmaları üzərində iş.	1 saat
13. § 6. "Mənə belə söylədilər" şe'ri. Lüğət üzrə iş. 40-46-cı çalışmaları üzərində iş.	1 saat
14. Sınıfdənxiaric oxu. 38-39-cu çalışmaları üzərində iş.	1 saat
15. § 7. "Unudulmaz görüş" mətni. Lüğət üzrə iş. Suallara cavab.	1 saat
47-50-ci çalışmaları üzərində iş.	1 saat
16. "Bakı" şe'ri. 51-ci çalışma. Lüğət üzərində iş. 53-55-ci çalışmaları üzərində iş.	1 saat
17. Sınıfdənxiaric oxu.	1 saat
18. § 8. "İstisu" şe'ri. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab. 56-61-ci çalışmaları.	1 saat
19. N. Gəncəvidən "Nəsihət" şe'ri. 64-69-cu çalışmaları.	1 saat
20. § 9. "Gəncənin şəhid qəhrəmanı" mətni. Lüğət üzrə iş. Suallara cavab.	1 saat
21. 70-74-cü çalışmaları üzərində iş.	1 saat
22. Yoxlama yazı işi. (imla).	1 saat
23. Sınıfdənxiaric oxu.	1 saat
24. § 10. "Akademik Mustafa Topçubaşov" mətni. Lüğət üzrə iş. Suallara cavab.	1 saat
25. 75-80-ci çalışmaları üzərində iş. Cümlə.	1 saat
26. Sınıfdənxiaric oxu.	1 saat
27. Rübə yekun. Yoxlama testləri.	1 saat

II rüb - 23 saat

1. § 11. "Yazıcı və şairlər haqqında" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab. 81-85-ci çalışmaları üzərində iş.	1 saat
2. "Tarixim körpüdən keçdi". 86-cı çalışma üzərində iş. Lüğət üzrə iş.	1 saat
3. Sınıfdənxiaric oxu.	1 saat
4. § 12. "Gözəlliyi qoruyurlar" mətni. Lüğət üzrə iş. Suallara cavab. 87-89-cu çalışmaları üzərində iş.	1 saat

5. "Bizim dağlarda" şe'ri. 90-cı çalışma üzərində iş. Lüğət üzərində iş.	1 saat
6. § 13. "Onunla fəxr edirik" mətni. Lüğət üzrə iş. Suallara cavab.	1 saat
91-93-cü çalışmaları üzərində iş.	1 saat
7. İnşaya hazırlıq. 94-102-ci çalışmaları üzərində iş.	1 saat
8. Yoxlama yazı işi.	1 saat
9. Sınıfdənxiaric oxu.	1 saat
10. § 14. "Məndə ixtiyar olsa" şe'ri. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab. 103-109-cu çalışmaları üzərində iş.	1 saat
11. Sınıfdənxiaric oxu.	1 saat
12. § 15. "Cavanşir" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab. 110-112-ci çalışmaları üzərində iş.	1 saat
13. "Azərbaycan" şe'ri. 113-cü çalışma üzərində iş. Lüğət üzərində iş. Təhlil.	1 saat
14. Sınıfdənxiaric oxu.	1 saat
15. § 16. "Dağ yolu" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab. 114-116-cı çalışmaları üzərində iş.	1 saat
16. "Qarabağ" şe'ri. Lüğət üzərində iş. 117-119-cü çalışmaları üzərində iş.	1 saat
17. Yoxlama yazı işi.	1 saat
18. § 17. "Sadəlik və təvəzökarlıq haqqında" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab. 120-125-ci çalışmaları üzərində iş.	1 saat
19. "Bakı" şe'ri. Lüğət üzərində iş. 126-133-cü çalışmaları üzərində iş.	1 saat
20. § 18. "Arzu" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab. 134-138-ci çalışmaları üzərində iş.	1 saat
21. "Azərbaycan" şe'ri. Lüğət üzərində iş. 139-140-cü çalışmaları üzərində iş.	1 saat
22. Sınıfdənxiaric oxu.	1 saat
23. Yoxlama testləri.	1 saat

III rüb - 31 saat

1. § 19. "Dostlarım" mətni. Lüğət üzrə iş. Suallara cavab.	1 saat
141-ci çalışma üzərində iş.	1 saat
2. "Mənim dostum" mövzusunda inşa yazı.	1 saat

3. § 20. "Göy göl" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab.	1 saat
4. H. Saraylının "Göy göl" şe'ri. Lüğət üzərində iş. Təhlil.	1 saat
5. Sınıfdənxiaric oxu.	1 saat
6. § 21. "Söyüd kölgəsi" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab. 144-146-cı çalışmaları üzərində iş.	1 saat
7. 147-ci çalışma üzərində iş. Sərbəst yazı işi. (kiçik inşa).	1 saat
8. § 22. "Qaytar ana borcunu" şe'ri. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab.	1 saat
9. 148-153-cü çalışmaları üzərində iş.	1 saat
10. "Ana" şe'ri. 154-155-ci çalışmaları üzərində iş.	1 saat
11. Yoxlama yazı işi.	1 saat
12. Sınıfdənxiaric oxu.	1 saat
13. § 23. "Ziya Bünyadov" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab. 156-cı çalışma üzərində iş.	1 saat
14. Sınıfdənxiaric oxu. 157-161-ci çalışmaları üzərində iş.	1 saat
15. § 24. "Partizan Babaş haqqında nə bilirik" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab.	1 saat
16. "Partizan Babaş". Lüğət üzərində iş. 166-170-cü çalışmaları üzərində iş.	1 saat
17. § 25. "İnsan şəkli" Lüğət üzərində iş. Suallara cavab. 171-176-cı çalışmaları üzərində iş.	1 saat
18. Sınıfdənxiaric iş.	1 saat
19. § 26. "Dahi bəstəkar" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab. 177-178-ci çalışmaları üzərində iş.	1 saat
20. "Azərbaycan bəstəkarları" inşa yazıya hazırlıq.	1 saat
21. Yoxlama yazı işi.	1 saat
22. § 27. "Xatırlayın" şe'ri. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab.	1 saat
23. Sınıfdənxiaric oxu. 180-189-cü çalışmaları üzərində iş.	1 saat
24. § 28. "Tövsiyyə" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab.	1 saat
25. 190-193-cü çalışmaları üzərində iş.	1 saat
26. § 29. "İgid partizan" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab. 194-197-ci çalışmaları üzərində iş.	1 saat

27. Sınıfdənxiaric iş. 198-204-cü çalışmaları üzərində iş.	1 saat
28. § 30. "Bu bir rəvayətdir" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab. 205-207-ci çalışmaları üzərində iş.	1 saat
29. § 31. "Rixard Zorge" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab. 208-211-ci çalışmaları üzərində iş.	1 saat
30. Sınıfdənxiaric oxu.	1 saat
31. Yoxlama testləri.	1 saat

IV rüb - 24 saat

1. § 32. "Nəhəng alim" mətni. Lüğət üzrə iş. Suallara cavab.	1 saat
2. Sınıfdənxiaric oxu. 214-218-ci çalışmaları üzərində iş.	1 saat
3. § 33. "Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab.	1 saat
4. 219-223-cü çalışmaları üzərində iş.	1 saat
5. § 34. "Türkiyənin anası" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab. 224-228-ci çalışmaları üzərində iş.	1 saat
6. Sınıfdənxiaric oxu.	1 saat
7. § 35. "Vurğun keçib bu yerlərdən" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab.	1 saat
8. 229-233-cü çalışmaları üzərində iş.	1 saat
9. "Təbiəti qoruyun" mövzusunda inşa hazırlıq.	1 saat
10. Yoxlama yazı işi.	1 saat
11. § 36. "Azərbaycan əsgərinin arzusu" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab.	1 saat
12. "Əsgər məktubu" mətni. 235-238-ci çalışmaları üzərində iş.	1 saat
13. § 37. "Vətən" şe'ri. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab. 240-245-ci çalışmaları üzərində iş.	1 saat
14. "Vətənim Azərbaycandır" mövzusunda sərbəst iş.	1 saat
15. § 38. "Gənc alimlərin müəllimi" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab.	1 saat
16. 249-cu çalışma üzərində iş.	1 saat
17. Sınıfdənxiaric oxu.	1 saat
18. § 39. "Xəzər Bakımın anasıdır" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab.	1 saat
19. Yoxlama yazı işi.	1 saat
20. Sınıfdənxiaric oxu.	1 saat

21. § 40. "Dünya şöhrətli alim" mətni. Lüğət üzərində iş. Suallara cavab. 1 saat
22. 256-259-cu çalışmalar üzərində iş. 1 saat
23. Sınıfdən xaric oxu. 1 saat
24. Yoxlama testləri. 1 saat

X SINIF*
Cəmi 68 saat
I rüb - 16 saat

1. § 1. "İlk dərs" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. Şifahi və yazılı ədəbiyyat haqqında mə'lumat. 1-5-ci çalışmalar üzərində iş. Şifahi xalq ədəbiyyatının janrları. 6-10-cu çalışmalar üzərində iş. "Bülbül" mətni (çalışma 11). Məzmun və lüğət üzrə iş. 1 saat
2. § 2. "Kitabi-Dədə Qorqud" mətni. Dastanlar haqqında mə'lumat. "Yağış, şimşək və günəş" mətni (çalışma 23). Lüğət üzrə iş. 16-22 çalışmalar üzərində iş. 1 saat
3. § 3. "İlanla qaranquş" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 24-26-cı çalışmalar üzərində iş. Əfsanələr haqqında mə'lumat. Lətifələr haqqında mə'lumat. "Mollanın yorğanı" (çalışma 33) mətni. 27-32-ci çalışmalar üzərində iş. "Turac" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 1 saat
4. § 4. "Koroğlu yadlar məclisində" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 35-38-ci çalışmalar üzərində iş. 1 saat
5. Yoxlama yazı işi. 1 saat
6. "Bənzərsən" şe'ri. Məzmun və lüğət üzrə iş. 39-42-ci çalışmalar üzərində iş. 1 saat
7. § 5. "Qaçaq Nəbi" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 44-47-ci çalışmalar üzərində iş. 1 saat
8. "Qaçaq Nəbi" şe'ri (çalışma 51). Lüğət üzrə iş. 48-49-cu çalışmalar üzərində iş. 1 saat
9. Sınıfdən xaric oxu. 1 saat
10. § 6. "Azərbaycanın təbiəti" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 52-57-ci çalışmalar üzərində iş. Qrammatik çalışmalar. 1 saat

**Abbasov Ə.M., Aslanov M.*
"Azərbaycan dili". Təlim rus dilində olan məktəblərin X sinfi üçün dərslik. Bakı. 2001.

11. Atalar sözü və məsəllər haqqında mə'lumat. 1 saat
12. "Milli qəhrəmanlarımız" mövzusunda inşa hazırlıq. 1 saat
13. Yoxlama yazı işi. 1 saat
14. § 8. "Kərpickəsən qocanın bir cavanla hekayəti" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 69-72-ci çalışmalar üzərində iş. "Nizami" şe'ri (çalışma 78). Lüğət üzrə iş. 73-77-ci çalışmalar üzərində iş. 1 saat
15. 81-86-cı çalışmalar üzərində iş. Mətnlərin tərcüməsi. Lüğət üzrə iş. 1 saat
16. Təkrar. Yoxlama testləri. 1 saat

II rüb - 16 saat

1. § 10. "Molla Pənah Vaqif" mətni. M.P. Vaqifin tərcümeyi-halı haqqında mə'lumat. Lüğət üzrə iş. 89-91-ci çalışmalar üzərində iş. 1 saat
2. "Bayram oldu" şe'ri. Lüğət üzrə iş. 92-94-cü çalışmalar üzərində iş. 1 saat
3. § 11. "Səhəri gözləyirik" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 96-103-cü çalışmalar üzərində iş. 1 saat
4. § 12. M.F. Axundzadənin həyat və yaradıcılığı haqqında mə'lumat. Lüğət üzrə iş. 105-106-cı çalışmalar üzərində iş. "Turac" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 1 saat
5. Yoxlama yazı işi. 1 saat
6. "Maral əfsanəsi" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 119-124-cü çalışmalar üzərində iş. 1 saat
7. Sınıfdən xaric oxu. 1 saat
8. § 14. "Heydər Əliyev və Azərbaycan dili" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 126-127-ci çalışmalar üzərində iş. 1 saat
9. "Eşitdin, get" mətni. Lüğət üzrə iş. 128-131-ci çalışmalar üzərində iş. 1 saat
10. § 15. "Hədiyyə" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 135-137-ci çalışmalar üzərində iş. "Ölkəm" şe'ri (çalışma 137). Lüğət üzrə iş. 138-141-ci çalışmalar üzərində iş. 1 saat
11. Yoxlama yazı işi. 1 saat
12. "Həzi Aslanov" mətni (çalışma 142). "Ana" şe'ri (çalışma 143). Lüğət üzrə iş. 1 saat

13. § 16. Həsən bəy Zərdabi" mətni. Lüğət üzrə iş. 144-145-ci çalışmalar üzərində iş. 1 saat
14. Bayatılar. Lüğət üzrə iş. 146-154-cü çalışmalar üzərində iş. 1 saat
15. "Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü" mövzusunda söhbətlər. 1 saat
16. Təkrar. Yoxlama testləri. 1 saat

III rüb - 20 saat

1. § 17. "Aşıq Ələsgər" mətni. Aşıq Ələsgərin həyat və yaradıcılığı haqqında mə'lumat. Lüğət üzrə iş. "Düşdü" qoşması. Lüğət üzrə iş. 155-157-ci çalışmalar üzərində iş. 1 saat
2. "Dağlar" şe'ri. Lüğət üzrə iş. 159-163-cü çalışmalar üzərində iş. "Qara yanvar". Çalışma 222. 1 saat
3. § 18. "Mürzə Ələkbər Sabir" mətni. Lüğət üzrə iş. 165-167-ci çalışmalar üzərində iş. "Həsərət" mətni. Çalışma 175. Lüğət üzrə iş. 168-174-cü çalışmalar üzərində iş. 1 saat
4. § 19. "Hop-hop kimdir" mətni. Lüğət üzrə iş. 176-178-ci çalışmalar üzərində iş. "Fəhlə" şe'ri. Lüğət üzrə iş. 1 saat
5. Xocalı faciəsi. Çalışma 60. Sınıfdən xaric oxu. 1 saat
6. Yoxlama yazı işi. 1 saat
7. § 20. "Cəlil Məmmədquluzadə" mətni. Lüğət üzrə iş. 185-186-cı çalışmalar üzərində iş. "Poçt qutusu" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 187-190-cü çalışmalar üzərində iş. 1 saat
8. § 21. "İlk hədiyyə" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 193-194-cü çalışmalar üzərində iş. "Bir zərrə olsaydım" şe'ri. Çalışma 200. Lüğət üzrə iş. 195-199-cü çalışmalar üzərində iş. 1 saat
9. § 22. "Nəriman Nərimanov" mətni. Lüğət üzrə iş. 201-205-ci çalışmalar üzərində iş. 1 saat
10. "N. Nərimanov haqqında xatirələr" mətni. Suallar üzrə iş. 206-209-cu çalışmalar üzərində iş. 1 saat
11. § 7. "Analar" şe'ri. Lüğət üzrə iş. 61-65-ci çalışmalar üzərində iş. 1 saat

12. "Anamın dərdi" şe'ri. Lüğət üzrə iş. 66-68-ci çalışmalar üzərində iş. 1 saat
13. Yoxlama yazı işi. 1 saat
14. § 23. "Barıt iyi" mətni. Lüğət üzrə iş. 211-213-cü çalışmalar üzərində iş. 1 saat
15. "Tək əldən səs çıxmaz" mətni. Lüğət üzrə iş. 214-219-cu çalışmalar üzərində iş. 1 saat
16. Sınıfdən xaric oxu. 1 saat
17. § 24. "Vətən" şe'ri. Lüğət üzrə iş. 223-230-cu çalışmalar üzərində iş. "İtə ataram, yada satmaram" mətni. Məzmun və lüğət üzrə iş. 1 saat
18. § 25. "Bayrağımız və gerbimiz nədən xəbər verir?" mətni. Lüğət və suallar üzrə iş. 232-237-ci çalışmalar üzərində iş. 1 saat
19. "Fil tərbiyəsi" mətni. Lüğət üzrə iş. 238-242-ci çalışmalar üzrə iş. 1 saat
20. Təkrar. Yoxlama testləri. 1 saat

IV rüb - 16 saat

1. § 26. "Müəllifsiz imtahan" mətni. Lüğət və suallar üzrə iş. Üzeyir Hacıbəyov haqqında mə'lumat. 244-247-ci çalışmalar üzərində iş. 1 saat
2. "Torpaq kəndlilinin olmalıdır" mətni. Lüğət üzrə iş. Suallara cavab. 253-255-ci çalışmalar üzərində iş. 1 saat
3. Ə. Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığı haqqında mə'lumat. Lüğət üzrə iş. 256-261-ci çalışmalar üzərində iş. "Diş ağrısı" mətni. Lüğət və suallar üzrə iş. 1 saat
4. § 28. "Bomba" mətni. Lüğət və suallar üzrə iş. 262-266-cü çalışmalar üzərində iş. 1 saat
5. "Əsgər oğulları" şe'ri. Lüğət üzrə iş. 267-269-cu çalışmalar üzərində iş. 1 saat
6. Yoxlama yazı işi. 1 saat
7. § 29. "Böyük xeyriyyəçi" mətni. Lüğət üzrə iş. 271-273-cü çalışmalar üzərində iş. "Boyaq gülü" mətni. Lüğət üzrə iş. 274-277-ci çalışmalar üzərində iş. 1 saat
8. Sınıfdən xaric oxu. 1 saat

9. § 30. "İgid partizan" mətni. 279-284-cü çalışmalar üzrə iş. "Sərbəst" hekayəsi.	1 saat
10. § 31. "Azərbaycanım" şe'ri. Lügət üzrə iş. 293-298-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
11. "Anamın ad günündə" mətni. Lügət və suallar üzrə iş. 293-298-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
12. Yoxlama yazı işi.	1 saat
13. § 32. "İlk sınaq" mətni. Lügət üzrə iş. 299-303-cü çalışmalar üzərində iş. "Günəşlə birgə" şe'ri. Məzmun və lügət üzrə iş. 304-309-cu çalışmalar üzərində iş.	1 saat
14. § 33. "Bütün nağıllarda" şe'ri. Məzmun və lügət üzrə iş. 313-317-ci çalışmalar üzərində iş. "Dostluq" mətni.	1 saat
15. Yoxlama testləri.	1 saat
16. Təkrar.	1 saat

**XI SİNİF *
Cəmi 68 saat
I rüb - 16 saat**

1. § 1. "Bayraq" mətni. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 1-5-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
2. § 2. Dastanlar. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 6-10-cu çalışmalar üzərində iş.	1 saat
3. § 3. "Səttarxan" dastanı. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 11-13-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
4. § 4. Nəsirəddin Tusi. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 14-17-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
5. § 5. Hüseyn Cavid. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması, və məzmunu üzərində iş. 18-22-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
6. § 6. Mirzə Ələkbər Sabir. Lügət üzrə iş. Mətnin və şe'rin oxunması və məzmunu üzərində iş. 23-27-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
7. Yoxlama inşası.	1 saat

Qurbanov A.M. Azərbaycan dili. Tə'lim rus dilində olan məktəblərin XI sinfi üçün dərslik. Bakı, 2001.

8. § 7. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 28-30-cu çalışmalar üzərində iş.	1 saat
9. § 8. Məmməd Səid Ordubadi. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 31-32-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
10. § 9. Abdulla Şaiq. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 36-40-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
11. Sınıfdən xaric oxu: "Bunu unutmağa haqqımız yoxdur".	1 saat
12. § 10. Cəfər Cabbarlı. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 41-46-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
13. Yoxlama yazı işi.	1 saat
14. Yoxlama testləri.	1 saat
15. Qrammatik çalışmalar. Cümlə təhlili.	1 saat
16. Təkrar.	1 saat

II rüb - 16 saat

1. § 11. Süleyman Rəhimov. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 48-52-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
2. § 12. Seyid Əzim Şirvani. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 53-57-ci çalışmalar üzərində iş.	2 saat
3. Sınıfdən xaric oxu.	1 saat
4. § 13. Əli Vəliyev. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 58-62-ci çalışmalar üzərində iş.	2 saat
5. Yoxlama ifadə.	1 saat
6. § 14. Səməd Vurğun. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 65-72-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
7. § 15. Süleyman Rüstəm. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 73-77-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
8. Sınıfdən xaric oxu.	1 saat
9. § 16. Məmməd Rahim. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 78-84-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
10. Sınıfdən xaric oxu: "Azad və müstəqil Azərbaycan".	1 saat

11. § 17. Mir Cəlal. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 85-88-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
12. Yoxlama yazı işi.	1 saat
13. Yoxlama testləri.	1 saat
14. Təkrar.	1 saat

III rüb - 20 saat

1. § 18. Mikayıl Müşfiq. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 89-91-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
2. § 19. Xəlil Rza. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 92-96-cı çalışmalar üzərində iş.	2 saat
3. § 20. Mehdi Hüseyn. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 97-100-cü çalışmalar üzərində iş.	2 saat
4. § 21. Rəsul Rza. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 101-105-ci çalışmalar üzərində iş.	2 saat
5. Yoxlama imla.	1 saat
6. § 22. Şəhriyar. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 106-109-cu çalışmalar üzərində iş.	2 saat
7. § 23. Aşıq poeziyası. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 110-114-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
8. § 24. Qurbani. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 115-121-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
9. § 25. Aşıq Pəri. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 122-123-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
10. § 26. Aşıq Bəsti. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 124-125-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
11. Sınıfdən xaric oxu: Təpəgözün nağılı.	1 saat
12. § 27. Mirzə İbrahimov. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 126-132-ci çalışmalar üzərində iş.	2 saat
13. Yoxlama yazı işi.	1 saat

14. Yoxlama testləri.	1 saat
15. Təkrar.	1 saat

IV rüb - 16 saat

1. § 28. Şah İsmayıl Xətai. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 133-136-cı çalışmalar üzərində iş.	2 saat
2. § 29. Mirvarid Dilbazi. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 137-ci çalışma üzərində iş.	1 saat
3. § 30. Ənvər Məmməd xanlı. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 138-141-ci çalışmalar üzərində iş.	2 saat
4. § 31. İlyas Əfəndiyev. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 142-148-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
5. Yoxlama ifadə.	1 saat
6. § 32. Nəbi Xəzri. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 149-153-cü çalışmalar üzərində iş.	1 saat
7. § 33. İsmayıl Şıxlı. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 154-163-cü çalışmalar üzərində iş.	2 saat
8. § 34. Bəxtiyar Vahabzadə. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 165-172-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
9. § 35. Balaş Azəroğlu. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 173-181-ci çalışmalar üzərində iş.	1 saat
10. § 36. Əhməd Cavad. Lügət üzrə iş. Mətnin oxunması və məzmunu üzərində iş. 182-186-cı çalışmalar üzərində iş.	1 saat
11. Sınıfdən xaric oxu: Əbdür-rəhim bəy Haqverdiyev.	1 saat
12. Yoxlama yazı işi.	1 saat
13. Yoxlama testləri.	1 saat

Təxmini planlaşdırmanı hazırladılar:

Sevda ABBASOVA,
pedaqoji elmlər namizədi.

Tərənə İSMAYILOVA, aspirant.

İradə ƏFƏNDİYEVA, Bakıdakı
160 saylı məktəbin müəllimi.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanı ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan dili proqramları və dərsləklərinin daha da mükəmməlləşdirilməsi sahəsində bir sıra tədbirlər həyata keçirir. Bu işdə vaxtilə Azərbaycan dilinə aid proqram və dərslək ənənələrini yada salmaq və yeri gəldikcə onlardan faydalanmaq məsələləri də qarşıya qoyulur. Buna görə də jurnalımızın bu sayından başlayaraq "Azərbaycan dili dərsləkləri və proqramlarının tarixindən" adlı yeni rubrika açırıq. Rubrikanın aparıcısı professor Yusif SEYİDOVDUR.

**B.ÇOBANZADƏ,
F.AĞAZADƏ:
"TÜRK QRAMERİ"**

Professor B.Çobanzadə və F.Ağazadə tərəfindən yazılmış və 1929-cu ildə Azərneşr tərəfindən çap edilmiş "Türk qrameri" adlı bu dərslək müəllimlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Kitab öz elmi və praktik əhəmiyyətinə görə Azərbaycan dili dərsləkləri tarixində xüsusi yer tutur. O, səkkiz bölmədən ibarətdir.

Dərsləyin "başlanğıc" bölməsini oxuyarkən belə bir nəticə hasil olur ki, bu dərsləyə qədər yazılmış olan osmanlı və azəri sərf kitablarında "sevtiyyat" (fonetika) şəbəsə olmamışdır və ona görə də bu şəbə prof. B.Çobanzadə və F.Ağazadənin birgə yazmış olduqları "Türk qrameri" dərsləyində yenidir. Dərsləkdə "imla", "durğu işarələri" bəhsləri F.Ağazadə, "müqəddimə", "sevtiyyat", "nəhv və məna" bəhsləri və bibliografiya isə prof. B.Çobanzadə tərəfindən yazılmışdır. Dərsləyin əvvəlində azəri ləhcəsinin mənşəyi haqqında məlumat verilir. Müəllif yazır ki, Azəri ləhcəsi türk-tatar dilinin bir parçası, bir budağıdır və azəri ləhcəsinin daxil olduğu türk-tatar şivə və ləhcələri haqqında XI əsrdə M.Kaşğari tərəfindən yazılmış olan "Divani-lüğətut-türk" əsərində kifayət qədər məlumat verilir. Dərsləkdə azəri ləhcəsinin xüsusiyyəti digər ləhcələrlə (kazak, qırğız, qaracay, osmanlı ləhcələri) müqayisədə verilir. Dərsləkdə azəri ləhcəsinin xüsusiyyəti digər ləhcələrlə (kazak, qırğız, qaracay, osmanlı ləhcələri)

müqayisədə verilir. Məsələn, azəri ləhcəsində indiyədək öz əvvəlki şəklini və mənasını qoruyub saxlayan "ulduz" sözü kazak - qırğız ləhcəsində **jıldız (zıldız)**, qaracay ləhcəsində **jıldız**, osmanlı ləhcəsində isə **yıldız** şəklindədir. Eyni zamanda, müəllif onu da qeyd edir ki, XI-XIII əsrlərə gəldikdə bu dövrdə azəri şairlərinin əsərlərində bu ləhcənin xüsusiyyətləri haqqında tam və qəti bir fikir əldə etmək mümkün deyil. Müəllif bu fikrini əsaslandırmaq üçün Füzulinin əsərlərindən bir neçə beyti də dərsləyə daxil etmişdir. Müəllif qeyd edir ki, bu beytlərdə azəri ləhcəsinə aid etdiyimiz sözlər "yaxşı", "eyləmə", "Füzuli tək", "özge", "ağ" kimi sözlərdir ki, bunları da nisbi hesab etmək lazımdır, çünki bütün bu şəkil və sözləri Şərqi və Qərbi Anadolu türklərində tapmaq mümkündür. Bütün bunlardan fərqli olaraq, müəllif azəri şivəsinin xüsusiyyətlərinə olduqca açıq surətdə M.P.Vaqif, Q.Zakir və M.F.Axundzadə kimi şair və ədiblərin dilində rast gəldiyini qeyd edir və yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq onu da yazır ki, bu ədiblərin dilini artıq hər cəhətdən "azəriçə" sayı bilərik. Dərsləkdə bu şair və ədiblərin dilindən nümunələr də verilir. Məsələn, "kirpiklərindir", "tək", "ilan" və s.

Başqa şivələrdə, xüsusən İstanbul ədəbi şivəsində sözlərin başında, orta və sonunda bulunan k səsi, azəri şivəsində x və y səslərinə çevrilir. (Xaçmaz, axşam, çox, ax, çıx). Yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz bölməni oxuyub başa çatdıqda bu bölmə haqqında aşağıdakı nəticəni çıxarmaq olur.

a) azəri ləhcəsi oğuz və qırqçaq şivələrindən ayrılmış və zamanımıza qədər bunların başlıca xüsusiyyətlərini saxlamışdır.

b) bu ləhcə haqqında illərlə tədqiqat aparılmasına baxmayaraq, bu gün də azəri ləhcəsində bir çox şimal şivələri xüsusiyyətlərinin və XI əsrdən əvvəl türk - tatar şivələrində rast gəldiyimiz bəzi xüsusiyyətlərin iqtibas və arxaizm halında azəri şivəsində yaşayıb gəldiyi görünür.

Bu dərslək haqqında onu da demək lazımdır ki, müasir dil dərsləkləri ilə müqayisədə burada bir çox fərqlər özünü göstərir.

Müasir qrammatika kitablarında verilən misallar yalnız ədəbi dildə işlənən sözlərdə, həm də dialektlərdə işlənən sözlər qeyd edilir. Yəni lazım olan yerlərdə şivələrin xüsusiyyətləri də təhlil edilir. Məlumdur ki, müasir dilçilikdə fonetika, morfolojiya, sintaksis haqqında ayrı-ayrı kiçiklərdə geniş şəkildə məlumat verilir. Bu dərsləkdə isə dilçiliyin bu bölmələri haqqında birlikdə və yığcam məlumat verilir. Eyni zamanda, bu dərsləkdə terminlərin adları da müasir dillə müqayisədə tamamilə fərqli şəkildə verilir. Məsələn: **fonetika** (səs bəhsi) **səvtiyyat** adı ilə qeyd edilir. Müasir dildə olduğu kimi, bu dərsləkdə də sətirlər üç prinsip əsasında bölünür.

Dərsləkdə samitlərin izahına gəldikdə fərq yəne terminlərin adında özünü göstərir. Müasir dildə küyün yaranma yerinə görə samitlərin üç bölgüsündən biri kipləşən (və ya partlayan) samitlərdir ki, dərsləkdə də bu **ani** və ya **indifai** adı ilə qeyd edilir (q(k), q(g), d, t, b, p).

Novlu (yaxud sürtünən) adlandırdığımız samit səslər isə daimi və ya kənaifi adı ilə qeyd edilir (v, f, z, s, ş, g). Eyni zamanda, dərsləkdə müasir dildə olmayan bir bölgü də var ki, bu bölgüyə daxil olan səslər dalğalı səslər adlanır və bu səslərin əmələ gəlmə yeri dərsləkdə başa düşülməyəcək şəkildə izahını tapmır (c, l, r, m, n). Kar və cingilti samitlər dərsləkdə **sədali** (cingilti), **sağır** (kar) adı ilə qeyd edilir.

Dərsləkdə **şəkiliyyat** - morfoloji şəbəsə belə bir tərif verilir. "Sözlərin başlıca iki ünsürü vardır: damar və şəkiliç. Sərfin bu iki ünsürdən bəhs edən qisminə şəkiliyyat (morfoloji) deyilir". Tərifdən də görüldüyü kimi burada "damar" sözü sözün kökü

mənasında işlədilir. Müasir dildə sadə, düzəltmə, mürəkkəb adlandırdığımız sözlər bu dərsləkdə **bəsit**, **yapma**, **koşma** (mürəkkəb) adı ilə qeyd edilir.

Dərsləkdə şəkiliçilər iki yerə ayrılır: 1) sözdəyişdirici şəkiliçilər, 2) sözyapıcı şəkiliçilər. Sözyapıcı şəkiliçilər haqqında yazılır ki, onlar bəsit damarlardan yapma damarlar meydana gətirirlər. Sözdüzəldici şəkiliçilər isə bəsit sözlərdən yapma damarlar meydana gətirməz və bu surətdə sözlərin mənasını dəyişdirməz, yalnız sözləri bir - birinə rəbət edər. Digər terminlər kimi şəkiliçilərin adları da dərsləkdə fərqli qeyd edilir: sözdəyişdirici **şəkiliçilərə** eyni zamanda, **nəhvi şəkiliçilər**, sözyapıcı şəkiliçilərə isə **sərfi şəkiliçilər** deyilir.

Dərsləkdə ismin əsas beş halı qeyd edilir. Müasir dildə bizim adlıq hal kimi adlandırdığımız birinci hal burada ismin hallarının içərisində ayrıca bir hal kimi qeyd edilmir.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilçiliyində fe'l şəkillərinin ənənəvi bölgüsü belədir: 1) əmr, 2) xəbər, 3) lazım, 4) vacib, 5) arzu, 6) şərt şəkiliçiləri. "Türk qrameri" dərsləyində isə fe'l-in yalnız dörd şəkli haqqında məlumat verilir: 1) iltizami (arzu) şəkli, 2) vəcubi (vacib) şəkli, 3) şərt şəkli, 4) əmr şəkli.

Dərsləkdə bir bölmə də **nəhv** (sintaksis) bəhsdir. Burada söz qrupları və cümlə haqqında məlumat verilir. Müasir dil kitablarında təyini söz birləşmələrinin hər üç növü haqqında ətraflı məlumat verilsə də bu dərsləkdə təyini söz birləşmələri birinci qanun, ikinci qanun, üçüncü qanun adı ilə verilir və bunlardan yalnız ikisi - birinci qanun və ikinci qanun bir qədər geniş və misallarla izah olunur. Söz qruplarının tabe olduğu bu qanunları müasir dillə müqayisə etdikdə görürük ki, bu dərsləkdə onların ardıcılığı fərqlidir.

Dərsləkdə "Durğu işarələri" adı altında nöqtə (.), nöqtəli vergül (;), iki nöqtə (:), çox nöqtə (...), qəşidə (-) və s.-nin işlənmə yerləri haqqında məlumat verilir. Müəllif onu da qeyd edir ki, durğu işarələrinə sərf edilən vaxtın bir-birinə olan nisbətini nəzərə alsaq, görürük ki, ən çox vaxt nöqtəyə, ən az vaxt isə vergülə sərf edilir.

Dərsləkdə "İmla" haqqında da məlumat vardır. Müəllif yazır ki, türk dilində türk kəlmələrindən başqa ərəb, fars və indiki mədəni millətlərin kəlmələri bulunduğundan bu fəslə biz üç hissəyə ayırdıq: birinci hissədə xa-

lis türk kəlmələrinin imlasından, ikincidə ərəb kəlmələrinin və üçüncüdə əcnebi kəlmələrin imlasından bəhs ediləcəkdir. Müəllif onu da qeyd edir ki, qalın saitlərin tə'siri ilə türk kəlmələrinin hecaları qalınlaşır və incə saitlərin tə'siri ilə incələşir. Onun üçün də türk kəlmələrinin ilk hecası qalın olsa, başqa hecaları da qalınlaşdırır, incə heca isə kəlmənin bütün hecalarını incələşdirir.

Dərslərdə əcnebi kəlmələrin imlası haqqında da geniş mə'lumat verilir. Bu haqda F.Ağazadə yazır ki, rus əlif-

basında ü, ö, h kimi səslərin hərfəri olmadığından, əcnebi kəlmələrini alarkən belə səslərə rast gəldikcə, onları öz dillərindəki səslərlə əvəz etmişlər. Belə kəlmələri türk dilinə daxil edərkən hansı dildən götürülməsinə diqqət etməli və o dildəki tələffüzə görə də qəbul edilməlidir.

Biz belə hesab edirik ki, bu dərslər indi də öz əhəmiyyətini saxlayır və müasir dil dərslərinin tərtibində ondan istifadə etmək olar.

Gülxar MƏHƏRRƏMOVA
Bakı Dövlət Universitetinin magistri

N.NƏRİMANOV: "MÜƏLLİMSİZ TÜRK DİLİNİ ÖYRƏNMƏKDƏN ÖTRÜ RUSLAR ÜÇÜN ASAN KİTABÇA"

Nəriman Nərimanovun "Müəllimsiz türk dilini öyrənməkdən ötrü ruslar üçün asan kitabça" adlı dərsləri 1899-cu ildə Bakıda çap edilmişdir. 55 səhifədən ibarətdir. Kitabın əvvəlində N.Nərimanovun həmin vaxtlar çapdan çıxmış əsərlərinin siyahısı verilir ("Nadanlıq", "Dilin bəlası", "Bahadır və Sona", "Nadir şah", "Türk dilinin sərf-nəhvi", "Müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü asan kitabça", "Teatr haqqında bir neçə söz"). Daha sonra qeyd edilir ki, tezliklə "Bahadır və Sona" əsərinin ikinci hissəsi çapdan çıxacaq.

Ədibin haqqında bəhs etdiyimiz dərslərdə, əsasən, oxu və yazı dərsləri verilir, qrammatikanın bə'zi məsələlərinə toxunulur, nitq hissələrindən qısaca bəhs olunur. Əsərin müqəddiməsindən mə'lum olur ki, N.Nərimanov kitabın ikinci hissəsini yazdığı və onu Azərbaycan dilinin qrammatikası adlandırdığı nəzərdə tutur.

Dərslər səsli metodla tərtib edilmişdir və burada türk dilini öyrətmək üçün bir sıra metodik yollardan istifadə olunmuşdur. N.Nərimanov əsərin müqəddiməsində yazır ki, tatar əlifbasında hərfərin dörd şəkli var: sözün əvvəlində, sonunda, ortasında və ayrıca işlədilmiş formaları. Biz asan olmaq üçün hərfərin yalnız iki şəklini - sözün əvvəlində gələn və ayrıca yazılan şəkillərini verirək.

Sonra müəllif hərfərin birləşdiril-

məsi yolunu göstərir və nöqtələrin Azərbaycan əlifbasında böyük rolunu olduğunu qeyd edir.

Beşinci səhifədən "Bə'zi hərfərin tələffüzü" başlığı altında bir sıra spesifik samitlərin tələffüz edilməsi haqqında aydın mə'lumat verilir. C, h, x, q, ğ, k, g, n hərfərinin tələffüzü izah edilir və digər hərfərin rus əlifbasında olduğu kimi tələffüz edildiyi göstərilir.

Dərslərdə 13 oxu, 7 yazı dərsləri, hər dərslərin əvvəlində isə bir neçə hərf verilir. Həmçinin bu hərfərin birləşdirilmə qaydası göstərilir, onlardan sözlər, bir neçə dərslərdən sonra cümlələr düzəldilir və rus dilinə tərcümə edilir. Yazı dərslərində isə yazı üçün sözlər, cümlələr verilir.

Kitabın 25-ci səhifəsində əlifba və hərfərin adını göstərən cədvəl vardır.

Oxu və yazı dərsləri bitdikdən sonra şagirdlərin şifahi nitqini inkişaf etdirmək üçün cümlələr, kiçik mətnlər diqqəti çəkir. Məsələn:

1. Sabah biz sizə gələcəyik.
2. Bu qız çox gözəldir. Onun gözləri qaradır.

28-ci səhifədən şagirdlərə asan şəkildə qrammatik mə'lumatlar verilməyə başlanır. Buradakı qrammatik mə'lumatlar müasir dilçilikdə mövcud olan qrammatikadan kənara çıxmasada, çox sadə, bəsit xarakter daşıyır. Əvvəlcə tek və cəm isimlər haqqında mə'lumat verilir ki, cəm isimlər -lar şəkilçisi vasitəsilə düzəlir, söz qalın saitlə bitərsə -lar, incə saitlə bitərsə -lər şəkilçisi artırılır. Daha sonra tek və cəm isimlərə nümunələr göstərilir. Məsələn: kitab-kitablar, əl-əllər.

Müasir dilçilikdən fərqli olaraq, burada birgəlik halı da ismin halları sırasına daxil edilir. Buna baxmayaraq ismin halları çox aydın izah edilir, sual-

ları verilir, hətta hal şəkilçilərinin söz kökünə birləşdirilməsindən, n bitişdiricisindən, birgəlik halı əmələ gətirən ilə qoşmasından danışılır. Müəllif yazır ki, ismin yiyəlik, yönük, təsirlik halları saitlə bitən sözlərə artırılarsa, n bitişdiricisindən istifadə olunur. Birgəlik halda isə söz saitlə bitərsə -lə ayrı yazılır, samitlə bitərsə -la, -lə şəklində sözlə bitişdirilir. Müasir dövrdə birgəlik halı ismin halları sırasından çıxarılsa da, hər halda ilə qoşmasının yazılışı haqqında burada düzgün mə'lumat verilmişdir.

İsim haqqında mə'lumatdan sonra, sifət bərədə mə'lumata rast gəlirik. Qeyd olunur ki, tatar dilində sifət həmişə təyini olduğu sözdən əvvəl gəlir. Məsələn: ağ kağız, pis adam.

Əgər sifət təyini olduğu sözdən sonra gələrsə ona -dır şəkilçisi artırılır. Məsələn: kağız ağdır.

Sifət həmişə ayrıca hallanır. Məsələn: ağ, ağın, ağa.

İsimlə birlikdə hallana bilmir. Yəni belə olduqda, hal şəkilçilərinə sifət yox, isim qəbul edir. Məsələn: ağ kağız, ağ kağızın, ağ kağıza.

İsimlə sifət birlikdə cəmlənərkən yenə sifət olduğu kimi qalır, cəm şəkilçisini isim qəbul edir. Məsələn: qara göz - qara gözlər.

Kitabdakı nümunələr həm eski əlifba ilə Azərbaycan dilində, həm də kiрил əlifbası ilə rus dilində verilir.

Fe'l haqqında qısa mə'lumatda deyilir ki, tatar dilində fe'llər maq-mək sonluğu ilə bitir. Fe'llin zamanlarına aid nümunələr verilir. İndiki və gələcək zamana aid olan misallar müasir dövrlə uyğundur. Keçmiş zaman fe'llərində isə bə'zi fərqlər var. Bitmiş keçmiş zaman adı altında fe'l for-

S.M. QƏNİZADƏ: "İSTİLAHİ - AZƏRBAYCAN"

Azərbaycan dilinin qrammatikası sahəsində nəzəri biliklər XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq formalaşmağa və inkişaf etməyə başlamışdır. Azərbaycan bir çox görkəmli ziyalıları bu sahədə qələmlərini sınımış və dilin inkişafı yolunda əllərindən gələni əsirgəməmişlər. Belə şəxsiyyətlər-

malarının hekayəsinə aid nümunələr göstərilir. Əvəzliyin mə'na növlərindən yalnız şəxs əvəzliyi və sual əvəzliyi haqqında danışılır. Şəxs əvəzlilikləri sadalanır: mən, sən, o, biz, siz, onlar və bunlar hallandırılır. Qeyd olunur ki, yiyəlik əvəzliyi - şəxs əvəzliyi, yiyəlik hal, -ki şəkilçisi vasitəsilə düzəlir. Bə'zi sual əvəzlilikləri (nə? kim? nədən?, nədən öteri?) verilir və onlar cümlələrdə işlədilir. Bu əvəzliliklərdən bə'ziləri müasir dövrdə işlədilmir.

Nəhayət son qrammatik mə'lumat kimi say haqqında izahata rast gəlirik. Miqdar və sıra saylarına nümunələr göstərilir. Əski əlifbada say işarələri fərqli olduğu üçün nümunələr həm hərfilə, həm də işarələrlə verilir. Sayların yazılışında bə'zi fonetik dəyişmələr mövcuddur. Məsələn, dörd-dört, beş-biş, yeddi-yedi, səkkiz-səkkiz, doqquz-doqquz, yetmiş-yetiş.

Sayların belə yazılışı o dövrün orfoqrafik qaydalarından irəli gəlirdi.

Daha sonra sayların hallanmasından danışılır və qeyd olunur ki, saylar isimlər kimi hallanır. İsimlə birlikdə hallandıqda, sifətdə olduğu kimi hal şəkilçisini isim qəbul edir.

Dərslərdə hər nitq hissəsi haqqında mə'lumatdan sonra bir mətn verilir. Məsələn: "Kəndçi və ilan", "Yalançı", "Tənbel və sə'yli", "Aslan və insan", "Uşaq və gözülük", "Eşşək aslan dərisində". 12 belə tərbiyəvi mətn və "Uşaq və quş" şeri verilir.

N.Nərimanovun bu dərsləri, qrammatik mə'lumatların az olmasına baxmayaraq, rusların Azərbaycan dilini öyrənməsi üçün mükəmməl dərslərdir.

Tamilla İSLAMLİ
Bakı Dövlət Universitetinin magistri

dən biri də Sultan Məcid Qənizadə olmuşdur. Onun 1922-ci ildə çapdan çıxmış "İstilah-i Azərbaycan (Türk-qafqaz dilini öyrənməkdən ötrü dəstə-tavizdir)" kitabının düzəlişlər və əlavələr olunmuş 6-cı nəşri qrammatika sahəsində mükəmməl bir əsər kimi dəyərləndirilməyə layiqdir. Düzdür, müasir dilçilik baxımından burada müəyyən qüsurlar da vardır. Lakin öz dövrü üçün bu əsərin əvəzsiz olduğu danılmazdır.

Kitab "5-ci nəşrə müqəddimə" ilə başlanır. Müəllif qeyd edir ki, 4-cü və

5-ci nəşrlər arasında keçmiş 10 il ona öz doğma dili olan Azərbaycan dilinin (Əsərdə bu dil "Türk dilinin qafqaz-Azərbaycan ləhcəsi" və ya "türk dili" adı ilə verilə də biz müasir Osmanlı türkcəsi ilə qarışdırılmamaq üçün "Azərbaycan dili" terminindən istifadə edəcəyik) dərinliklərinə varmağa imkan vermiş və bu dili öyrənməyə böyük həvəs yaratmışdır.

Azərbaycan dilinin özünəməxsusluğu ilə seçilən əlamətləri onu linqvistik tədqiqat obyektinə çevirir ki, bu cür xüsusiyyətlərə digər dillərdə nadir hallarda təsadüf olunur. Bu dilin qrammatikasında beş əsas, on səkiz törəmə fe'l növünün və on üç zamanın olduğunu nəzərə almaq kifayətdir ki, həmin dilin xarakterik cəhətləri haqqında təsvür yaransın.

Sonra S.M.Qənizadə (kitabda Qəniyev) qeyd edir ki, "Azərbaycan dilində suffikslərin (leksik şəkilçilərin-G.X.) çoxluğu bu dildə yeni terminlər yaratmağa imkan verir. Müsəlman ziyalıları ilə söhbətlər zamanı mən onlara özüm yaratdığım bəzi terminləri göstərdim və çox təəssüf ki, əksər hallarda onların mənfi münasibətinə rast gəldim. Hətta bəzi hallar olurdu ki, bu şəxslər mənə irad tuturdular: "Nəzəri cəhətdən siz haqlısınız, amma sizin bu terminləriniz qulağı dəlidir." Qəribədir, deyilmi?! Biz hər dəqiqə improvizə olunmuş əcnəbi terminləri mümkün qədər çox işlədirik və heç nədən şikayət etmirik, ancaq qrammatik cəhətdən düzgün tərtib olunmuş doğma sözlərimiz bizim qulağımızı dəlidir!"

Bunun ardınca müəllif Azərbaycan ədəbiyyatına gətirilmiş "metis-sözlər"i təhlil edir və onları öz yaratdığı milli terminlərlə müqayisə edir. Məsələn, qıraət-xana - oxu-laq, xab-gah - yuxu-laq və s.

Bütün bunları deməklə o, əcnəbi terminləri inkar etmək fikrində olmadığını, sadəcə olaraq, dilimizin yaradıcı materialla zənginliyini göstərmək istədiyini söyləyir.

Daha sonra kitabda "Azərbaycan dilinin qrammatikası" adlı bölmə başlayır.

Bu bölmənin ilk hissəsi Azərbaycan dilinin əsas qanunu hesab olunan ahəng qanunundan bəhs edir. Burada müəllif 10 sait göstərir: - inçə

- ə, ö, ü, i, e, g və qalın -a, o, u, l saillər.

Sonra isə 9 nitq hissəsinin icmalı verilir və onlar sadalanır: isim, sifət, say, fe'l, əvəzlik, zərf, qoşma, bağlayıcı və nida.

İsimdən bəhs edərkən ilk olaraq ismin kateqoriyaları şərh olunur. Cins kateqoriyasının adı çəkilir və Azərbaycan dilində bir cinsin - ümumi cinsin olduğu qeyd edilir. Lakin sonralar, haqlı olaraq, dilimizdə ümumiyyətlə cins kateqoriyasının olmadığı sübut olunub.

Kəmiyyət kateqoriyası haqqında yazılır ki, bu dildə isimlər iki qrupa ayrılır: **müfrəd** (tək-G.X.) və **cəm** isimlər.

Hal kateqoriyasından danışarkən isə 6 halın adı çəkilir: adlıq, yiyəlik, çıxışlıq, yönlük, təsirlik və yerlik. Göründüyü kimi halların sırası müasir Azərbaycan dilinin qrammatikasıdan fərqli verilmişdir.

S.M. Qənizadə bu halları aşağıdakı qayda ilə bölür: özündən sonra qoşma tələb edən - adlıq, çıxışlıq, yönlük və özündən sonra qoşma tələb etməyən - yiyəlik, təsirlik, yerlik hallar.

Sifətdən bəhs edərkən S.M.Qənizadənin maraqlı müqayisəsi ilə rastlaşırıq. O qeyd edir ki, Azərbaycan dilində sifətlərin özünəməxsus forması, qəlibi yoxdur. Yəni bu dildə sifətlər isimlərdən formaca heç bir əlamətlə seçilmirlər. Bunu əsaslandırmaq üçün müəllif rus dilindən bəzi misallar gətirir. Məsələn, krasniy-krasnota-qırmızı, otets-otcovskiy-ata, kamenniy - kamen-daş və s.

Bundan sonra sifətin digər bir xüsusiyyətindən danışılır. Qeyd olunur ki, sifətlərin inkar forması yoxdur, hər hansı bir sifəti inkar etmək üçün başqa bir sifətdən istifadə olunur ki, bu da mənanı bir qədər qeyri-dəqiq edir. Məsələn, gözəl sifətini inkar üçün eybəcər sözündən istifadə olunur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, gözəl olmayan hər şey eybəcər də deyil.

Say bölməsi sıra saylarının yaranması yollarının izahı ilə başlanır. Bunun ardınca kəsr sayları barədə məlumat verilir. Burada müasir dilimizdən fərqli olaraq kəsr saylarının məxrəcinin yerlik deyil, çıxışlıq halda olduğu yazılır.

Daha sonra müəllif qeyd edir ki, o dövrdə rəsmi danışıqlarda ərəb mənşəli kəsr saylarından daha çox istifadə olunur. Məsələn, nisf-1/2, süls-1/3, xüms-1/5 və s.

Əvəzlilikdən bəhs edilərkən ilk növbədə şəxs əvəzlilikləri cədvəl şəklində verilir, sonra isə onlar izah olunur. Burada bir qeyd də görürük. Müəllif yazır ki, o şəxs əvəzliyinin tərkibində n sonluğu gizlənilir və bu özünü həmin əvəzliyin müxtəlif cür dəyişmələri zamanı büruzə verir. Məsələn, o-n-da, o-n-dan.

Əvəzliliklər isimlər kimi hallanır, lakin 1-ci şəxsin tək və cəminin yiyəlik halı istisnadır. Bu zaman -in əvəzinə -im işlədir. Bu vəziyyətə bircə qafqaz türklərinin (azərbaycanlıların-G.X.) dilində rast gəlirik. Digər türk dillərində isə mən-in, biz-in, hətta mən-in-in, biz-in-in formalarını görmək olur.

Yiyəlik əvəzliliklərinə tərif verildikən deyilir ki, onlar şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halda olan formasıdır. Sonra qeyd edilir ki, Azərbaycan dilinin qrammatikasında yiyəlik əvəzlilikləri azərbaycanlıların özü üçün də anlaşılmaz bir mövzudur. Bu əvəzliliklərin özünəməxsusluğu ondadır ki, onlar sabitliklərinə, dəyişməzliliklərinə baxmayaraq idarə etdikləri isimlərə öz şəkilçilərini qəbul etdirirlər. Bu səbəbdən də yiyəlik əvəzliyi ilə birgə işlənən isimlər özlərində bütün şəxslərin əlamətlərini təcəssüm edə bilər. Bütün bu deyilənlər isə kitabda cədvəl şəklində öz əksini tapır.

Fe'l bəhsi fe'l şəkillərinin təsnifi ilə başlanır. Azərbaycan dilində fe'l-in cəmi 4 şəklə göstərilir: a) məsərdə şəklə, b) xəbər şəklə, e) əmr şəklə, q) lazımlı şəklə.

Məsərdə şəklində verilən fe'l-in əsas növlərinin sayı 5 göstərilir: a) orta növ, b) məlum növ, v) qarşılaşma növ, q) məchul növ, d) qayıdış növ.

Bu bölgədə müasir qrammatikamızdan fərqli olaraq orta növ termininə rast gəlirik. Həmin növün heç bir əlaməti verilmir. Beləliklə orta növə də, məlum növə də fe'l kökləri aid edilir.

Daha sonra yazılır ki, bütün qalan növlər məlum və ya orta növə müxtəlif şəkilçilərin artırılması ilə düzəlir.

Əvvəldə növlərin sayı 5 göstərilə də bölmənin sonunda əlavə olaraq icbar növ haqqında da məlumata rast gəlirik.

Zərf bölməsində müəllif yazır ki, Azərbaycan dilində əsl zərflər çox azdır. Əsasən, əsas nitq hissələri cümlədə hansı suala cavab verməsindən asılı olaraq zərf kimi işləyə bilər.

Bundan sonra zərfin 4 məna növü göstərilir - tərtib - hərəkət, ifadə tərtib, zaman, yer zərfləri və onlar haqqında məlumat verilir. Çox maraqlıdır ki, hal-hazırkı qrammatikamızda olan modal sözlərin bəziləri, demək olar ki, əksəriyyəti ifadə tərtib zərfləri adı altında qruplaşdırılır.

Qoşmadan bəhs edərkən S.M.Qənizadə qeyd edir ki, Azərbaycan dilində önlüklər yoxdur və onları qoşmalar əvəz edir. Qoşmalar sözləri hallara görə idarə edir və idarə etdiyi sözdən sonra gəlir. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, qoşmalar yalnız 3 halı - adlıq, çıxışlıq, yönlük - idarə edə bilər. Bizim fikrimizcə qoşmalar köməkçi vasitələr olduğuna görə onların isimləri özlərinə tabe edərək onları idarə etməsi doğru deyil. Kitabın ismə aid hissəsində deyildiyi kimi, qoşmalar köməkçi vasitələr olmaqla ismin halları ilə işləyir.

Bu kitabda bağlayıcıların 8 növü verilir: birləşdirmə, səbəb, şərt, müqayisə, aydınlaşdırma, ardicillik və güzəşt bağlayıcıları. Burada tabesizlik və tabelilik bağlayıcılarının qarışığı verildiyini və əsasən müasir dilimizdə işlənməyən, ərəb-fars mənşəli bağlayıcılardan istifadə olunduğunu nəzərə alsaq, bu bölgünü qəbul etmək olmaz.

Nida bəhsində isə Azərbaycan dilində işlənən nidaların əksəriyyətini ərəb və fars mənşəli olduğu deyilir və nidanın bir çox növü göstərilir. Məsələn, tərif, təəssüf, sevinc, kədər, çağırış, təəccüb, təhdid nidaları və s.

Kitabda ayrıca sintaksis bəhsi olmasa da S.M.Qənizadə burada cümlə, cümlə üzvləri, Azərbaycan dilində onların sırası, ara ifadələr və rabitəli nitq haqqında qısa məlumat verir.

Gülərə XUDİYEVA
Bakı Dövlət Universitetinin magistri

**Q.ƏLƏKBƏRLİ:
"İBTİDAİ TÜRK
MƏKTƏBLƏRİ ÜÇÜN
ANA DİLİ
PROQRAMI"**

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası bir elm kimi əsasən XX əsrin 30-cu illərindən formalaşmağa başlamışdır. Bu illərdən başlayaraq Azərbaycan dilinin tədrisinə dair dərsliklər, metodik vəsaitlər, proqramlar yaranır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan məktəbləri üçün hazırlanan proqramlarda qrammatika, orfoqrafiya, şifahi nitqin inkişafı, yazı qaydaları öz əksini tapırdı. Lakin həmin illərdə "Kompleks" proqram, "Layihələr" proqramı mövcud idi. Bu proqramlarda bir çox nöqsanlar var idi. Belə ki, burada ana dilinə xüsusi vaxt ayrılmırdı.

Bu dövrdə ən yüksək səviyyəli proqramlardan biri Q.Ələkbərlinin tərtib etdiyi "İbtidai Türk məktəbləri üçün ana dili proqramı"dır. 1936-cı ildə (ikinci nəşri) dərc olunmuş bu proqram istər elmi, istərsə də pedaqoji cəhətdən öz sambalı ilə seçilir. Proqram iki hissədən ibarətdir: 1. İbtidai məktəblərin ana dili proqramına dair izahat. 2. İbtidai məktəblərin ana dili proqramı.

Birinci hissədə proqram haqqında izahat verilir. Uşaqların ana dilindən xüsusi bilik və bacarıqlara yiyələnməsi, söz ehtiyatının genişləndirilməsi, cümlə qurmaq bacarığı və s. məsələlər ön plana çəkilir. Burada hər sinif proqram materialı dörd bölməyə ayrılmışdır: 1) qıraət, 2) yazı, 3) şifahi və təhriri nitqin inkişafı, 4) qrammatika və yazı qaydaları.

Proqramın ikinci hissəsində ayrı-ayrı siniflərdə keçilən materiallar öz əksini tapır.

Birinci sinif. Birinci tədris ilinin ilk həftəsində savad tədrisinə hazırlıq işləri aparılır. Məktəblə tanışlıq, məktəb intizamına öyrəşmək və əli yazıya hazırlamaq kimi vərdislər aşılır. Təxminən bir həftəlik hazırlıqdan sonra əlifba keçilir. Asan kəlmələrin yazılışı öyrədilərək, tədrisən cümlə qurmaq bacarığı formalaşdırılır. Yazı dərsləri oxu dərsləri ilə paralel surətdə aparılır. Əvvəlcə asan yazılan hərflərdən başlanılır və getdikcə daha çətin hərflərin yazılışı öyrədilir.

Proqramda gigiyena qaydaları diqqəti cəlb edir. Birinci sinif şagirdlərinin xüsusi gigiyenik vərdislərə yiyələndirilməsi

müəllimin öhdəsinə buraxılır. Bu barədə proqramda oxuyuruq: "Yazı əsnasında düz oturmaq, döşü partanın və ya masanın kənnasına dayamamaq. Döşlə parta arasında üç santimetr qədər olmalıdır. Yazı əsnasında çiyinləri birləşdirən düz xətt partanın kənnası ilə paralel olmalıdır. Baş azca irəli doğru əymək lazımdır. Yeni yazıya başlayan uşaqlar iri xətt yazmalıdır (lakin tam sərbəstlik vermək də düzgün deyil). Uşaqların xətti perpendikulyar yox, bir az maili olmalıdır. İlk yazıya başlayan uşaqların yazı aləti karandaş olmalıdır..." Şagirdlərin bu kimi gigiyenik qaydalara riayət etməsi tələb olunur.

Birinci sinifdə dil inkişafı dərslərinə mühüm yer verilir. Bu dərslərdə məqsəd odur ki, uşaqların dili həm şəkil (tələffüz, intonasiya), həm də məzmunca mükəmməlləşsin. Bunun üçün lüğət, kitab və şəkil üzərində çalışmalar, uşaqların müşahidələri və gördükləri işlər haqqında, həmçinin onların dinlədikləri kitablar üzərində xüsusi müsahibələr proqrama daxil edilmişdir.

Qıraət haqqında proqramda maraqlı fikirlərə rast gəllirik: iri hərflərlə çap olunmuş cümlələr, kiçik parçalar, öz əl yazılmanı oxuya bilmək vərdisləri; oxuyarkən cümlələrdəki sözləri, sözlərdəki hərfləri buraxmamaq; oxunan parçaların məzmununa dair verilən suallara cavab vermək və s.

Bu mə'lumatlarla yanaşı birinci sinif şagirdlərinə qrammatikaya dair ilkin mə'lumatlar da verilir. Bu zaman yaş və inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Məsələn, ayrı-ayrı mətnlərdə bitmiş fikir ifadə edən sözləri tapmaq; intonasiyanı müəyyənləşdirmək, dürgü işarələrini (nöqtə) qoymaq; qısa cümlələr qurmaq; xas (xüsusi) isimlər və onların böyük hərflə yazılması; sözlərin böyük hərflə yazılması; sözlərin hecalara bölünməsi və sətrdən-sətrə keçilməsi; səs və hərflər və s. kimi qrammatik mə'lumatlar verilir.

İkinci sinif. İkinci tədris ilində şagirdlərin oxu, yazı və şifahi danışıq vərdisləri təkmilləşdirilir. Qıraət dərslərində tək-rara yer verilməsi lazım bilinir. Dərs prosesində bir mətn bir neçə dəfə oxunmalıdır ki, şagird ifadəli və rəvan oxumaq vərdişinə yiyələnsin. İkinci sinifdə səssiz oxumaq vərdisləri də formalaşdırılır. Yazı işləri təkmilləşdirilərək daha tez-tez yazmaq və yazarkən təmiz, yaxşı xəttə yazmaq vərdisləri üzərində işlər aparılır. Şagirdlərin yazı vərdişinin formalaşmasında üzündən köçürmə xüsusi ilə göstərilir. Proqramda şifahi nitqin inkişafı haqqında qeyd edilir ki, özünün və yoldaşlarının həyatından kiçik hadisəni ra-

bitəli cümlələrlə hekayə edə bilmək; sərbəstliklə bir mətni oxuduqdan sonra onun üçün sərbəstlik tapmaq; kiçik mətnlər əzbərləmək; şəkillər üzərində işləmək; cümlədə buraxılmış sözü tapıb yerində yazmaq lazımdır.

Dil inkişafı bölməsində keçilən materiallar şagirdlərin həm şifahi nitqinin, həm də yazı vərdislərinin inkişafına xidmət etməlidir. Müəllim fonetik, morfoloji və sintaktik səhvləri tez-tez düzəltməli, uşaqların nitqini ədəbi dilə yaxınlaşdırmaq istiqamətində iş aparmalıdır. Bunun üçün müəllimin danışıq nümunədir. Bütün bunların həyata keçirilməsi üçün sadə qrammatik izahatlar verilir: 1. Nəqli, sual, nida cümlələri ilə tanışlıq, intonasiya üzərində müşahidə aparmaq və dürgü işarələrinin düzgün məqamda işlədilməsi. 2. Proqramda "söz kateqoriyaları ilə tanışlıq" adı altında isim, sifət, fe'l haqqında bəhs olunur: şeyləri göstərən sözlər; şeylərin sifətini göstərən sözlər; şeylərin hərəkətini göstərən sözlər. 3. Səs və hərflər. Əlifba. Sait və samitlər. Sözlün hecalara bölünməsi. Vurğu. Apastrofla yazılan sözlər. 4. Kök və şəkilçi ilə tanışlıq. Ahəng qanununa görə iki cür yazılan şəkilçilərin imlası.

Üçüncü sinif. Üçüncü tədris ilindən qıraət dərsləri bədii parçalar üzərində aparılır. Bədii parçaların ifadəli, adi surətdə və düzgün intonasiyayla oxumaqla yanaşı, anlayaraq oxumaq vərdisləri formalaşdırılır. Bunun üçün müəllim bir neçə üsullardan istifadə etməlidir: mətnə aid suallar vermək, məzmununu danışdırmaq, mətnin içərisindəki ayrı-ayrı sözlərin və ifadələrin mə'nası üzərində işləmək və s. Proqramda yazılır ki, üçüncü sinifdə qıraət dərslərində sinifdən xaric oxunun təşkili gözlənilməlidir. Bunun üçün uşaq ədəbiyyatından istifadə edilə bilər.

Birinci və ikinci siniflərdən fərqli olaraq üçüncü, dördüncü siniflərdə yazı dərslərinə az vaxt ayrılır. Buna baxmayaraq üçüncü sinifdə yazı dərslərinə 28 saat vaxt ayrılır ki, bu vaxt ərzində yaxşı, aydın və düzgün yazmaq vərdisləri qüvvələndirilir.

Üçüncü sinifdə qrammatika və yazı qaydalarına bir qədər çox vaxt ayrılır. Bu sinif üçün aşağıdakı qrammatik mə'lumatlar nəzərdə tutulub: 1. Cümlədə sözün dəyişməsi. Kök və şəkilçi. 2. Saitlərin klassifikasiyası: dodaq və damaq saitləri, incə və qalın saitlər. 3. Ahəng qanununa görə dörd formada yazılan şəkilçilərin orfoqrafiyası. 4. Sağır (kar) və cingilti samitlər. Sağır samiti cingilti samitə çevrilən sözlərin orfoqrafiyası. 5. Müb-

təda və xəbər. Müxtəsər cümlə ilə tanışlıq. 6. Cümlələrin məzmunlarına və sözlər arasındakı rabitəyə görə təhlili. 7. Cümlədə mübtəda, xəbər və izahedicilər; müfəssəl (geniş) cümlə ilə tanışlıq. 8. İsmi müfrəd (tək) və cəm formaları. 9. İsmi halları, hal şəkilçiləri və onların imlası. 10. Sifətlə tanışlıq. 11. Şəxs zəmirləri (əvəzlilikləri) və onların hallara girməsi və sonuna gələn hal şəkilçilərinin imlası. 12. Fe'illə tanışlıq. Fe'llərin cümlədə şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi, təsri, zamana görə dəyişməsi, fe'llə bağlı orfoqrafiya qaydaları. 13. Orfoqrafiya lüğətindən istifadə etməyi bacarmaq və s.

Dördüncü sinif. Bu tədris ilində qıraət, yazı və dil inkişafı üçüncü sinifdəki axar üzrə davam etdirilir və təkmilləşdirilir. Qıraət, yazı və dil inkişafı işləri qrammatikaya aid şagirdlərin aldığı biliklər zəminində aparılır. Proqramın dördüncü sinif hissəsində ən çox qrammatikaya aid mə'lumat verilir. Bunlar aşağıdakılardır: 1. Nəqli, sual və nida cümlələri. Bu cümlələrdə intonasiya və dürgü işarələri. 2. Əmr ifadə edən cümlələrlə tanışlıq. 3. Xitab, bu sözlərdə işlənen dürgü işarələri. 4. Bir neçə mübtədası və bir neçə xəbəri olan cümlələr. Bu cümlələrdə dürgü işarələri və bağlayıcıların işlənməsi. Həmcins izahedicilər. Həmcins üzvləri olan cümlələrin imlası və ifadəli oxunması. 5. Mürəkkəb cümlə və onu əmələ gətirən sadə sözlər arasında işlənen bağlayıcılar və vergül. 6. Mətnə işlənen özge sözü (vasitəsiz nitq) və onun imlası. 7. Kök və şəkilçi. Bir şəkildə yazılan şəkilçilər. 8. Mürəkkəb isimlər. 9. Zəmir. Şəxs, sual, mübtəham (qeyri-müəyyən) zəmiri. 10. Sifət, əsli və yapma sifətlər. 11. Say. Miqdar və sıra sayları. Bəsit və mürəkkəb saylar. Sıra sayı şəkilçilərinin imlası. 12. Fe'lin şəxs və zamana görə dəyişməsi. Fe'l zamanlarının təsri. Məsələn. 13. Zərf. 14. Bağlayıcı. 15. Qoşmalar və onların imlası. 16. Nida və onların işləndiyi cümlələrdə dürgü işarələri. 17. Söz yapımı. Sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər. İnternasional sözlər. 18. İnsanların ictimai həyatında dilin rolu haqqında elementar mə'lumat. 19. Dilin və yazının necə yaranması haqqında qısa mə'lumat. 20. Əski ərəb əlifbası və yeni əlifba. Yeni əlifbanın üstünlüyünü göstərən cəhətlər üzərində təhlil və s.

Bu gün də öz aktuallığını itirməyən bu proqram 30-cu illərin Azərbaycan dili tədrisinə aid proqramların tərtibi tarixində müəyyən yer tutur.

**Əfsanə ƏLİYEVƏ,
Bakı Dövlət Universitetinin magistri.**

TƏCRÜBƏDƏN YARANAN KİTABLAR

Aydın Paşayev işgüzar və məhsuldar metodist-alimlərdən biridir. Bir metodist-alim kimi Bakı məktəblərində işləyən Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinə əməli köməyi ilə bərabər, mütəmadi olaraq mətbuatda məqalələr dərc etdirir, müəllimlərin istifadəsinə sanballı əsərlər verir. A.Paşayevin bu yaxınlarda çapdan çıxmış iki kitabı da - "Qabaqcıl təcrübə - gələcəyə aparan yol" (Bakı - 2001) və "Azərbaycan dili və ədəbiyyat təliminin bəzi problemləri" (Bakı - 2002, Qənirə Sultanova və Lətifə Həşimova ilə birlikdə) pedaqoji ictimaiyyət arasında geniş əks-səda doğurmuşdur.

"Qabaqcıl təcrübə - gələcəyə aparan yol" kitabında, əsasən, Bakı məktəblərində fəaliyyət göstərən Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin iş təcrübəsinin əksi öz həlini tapmışdır. İyirmiə yaxın müəllimin iş təcrübəsinin dərinədən öyrənmə, on ildən çox bir müddətdə bilavasitə tanıdığı, dərslərində müşahidələr apardığı, hərtərəfli bələd olduğu müəllimlərin işindəki ən gərəklisi, müsbət, gənc nəsəyə örnək ola biləcək cəhətləri üzə çıxarmaq, öyrənmək, ümumiləşdirərək geniş oxucu kütləsinə təqdim etmək, doğrudan da, məs'uliyətli və xeyirxah işdir.

Aydın müəllim oxucusuna təqdim etdiyi pedaqoqları çox yaxından tanıyır. O, öz qəhrəmanlarının arzu və istəklərini, gözəl valideyn kimi ailədə rolunu, bəzilərinin bədii yaradıcılığını və s. oxucuya təqdim edir. Bu da qabaqcıl müəllimlərin həm də bir insan kimi hərtərəfli tanınmasına və sevilməsinə səbəb olur. Bəzi başlıqlar da bunu təsdiq edir: "Təcrübəli müəllim, zəhmətkeş musiqi tədqiqatçısı" (kərbalayı Vaqif Əliyev haqqında), "Zəhmətkeş şair-tədqiqatçı, savadlı və

təcrübəli müəllim" (Natiqə Rüstəmov və haqqında) və s.

Kitabda müəllimlik fəaliyyəti, alimlik istedadı və şəxsiyyəti hamı üçün örnək ola biləcək professor, dilçi-alim Musa Adilov, 100-ə qədər elmi əsərin müəllifi, 30-a yaxın regional, ümumittifaq və Beynəlxalq konfransların iştirakçısı, məşhur toponimist, türko-loq alim, professor Tofiq Əhmədov, "aristokrat və seçmə məktəbin direktoru", bir çox nazirliklərdə, xalq sərrüfatının müxtəlif sahələrində məzunlarına təsadüf edilən 160 sayılı məktəbin direktoru Faina Ələkbərova haqqındakı məqalələr də oxunaqlıdır, burada öyrənilməli və həyata tətbiq edilməli cəhətlər çoxdur.

Kitaba yazdığı ön sözdə müəllifin belə bir narahatlığı diqqətimizi cəlb etdi: "...Məktəbimizdə hələ də həm elmi, həm metodik hazırlığı zəif olan, lakin bəzi yerində olmayan "direktorlar" tərəfindən əzizlənilib yaltaq, ikiüzlü, əliyəri müəllimlərə, vəzifə, həm də dövlət və şöhrət düşkünü olan məktəb rəhbərlərinə də rast gəlmək olur. Amma nə yaxşı ki, öz müqəddəs vəzifə borclarına ürəkden bağlı olan savadlı, qayğıkeş, mehriban direktor və müəllimlərimiz daha çoxdur" (səh.5). Deməli, Aydın müəllim kitabı ikinciləri birincilərdən ayıraraq ucalara qaldırmaq, ağı qaradan seçmək, rüsvətin, subyektiv istəklərin önə çəkildiyi indiki zamanda "yerlərin səhv düşməməsi" məqsədi ilə qələmə almışdır. Xeyirxah məramdır.

İkinci kitabda ("Azərbaycan dili və ədəbiyyat təliminin bəzi problemləri") müəlliflər məktəbdə aparıcı fənlərdən olan Azərbaycan dili və ədəbiyyatın öyrədilməsi metodikasına, bu fənlərlə bağlı məktəb sənədlərinin (yazı işləri, şagird dəftərləri, jurnal və s.) aparılmasına müasir döv-

rün tələbləri baxımından yanaşır, həyatdan, təcrübədən irəli gələn mülahizələr irəli sürürlər.

I fəsildə ("Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan yazı işlərinin aparılması və səhvlər üzərində işin təşkili metodikası") aşağıdakı məsələlər təhlilə cəlb edilir və ümumi nəticə çıxarılaraq konkret fikirlər söylenir: şagird dəftərlərinin miqdarı, müxtəlif növ yazı işlərinin aparılması metodikası, yazı işlərində başlıqların, dəftərin üstündə ünvanların yazılma qaydası, yazıların təshihə və qiymətləndirilməsi, səhvlər üzərində işin təşkili və s.

II fəsildə ("Azərbaycan dili dərslərində fonetik və qrammatik təhlilin aparılması metodikası") linqvistik təhlilin müxtəlif növlərinin (fonetik təhlil, sözün tərkibinə və nitq hissəsinə görə morfoloji təhlil, sintaktik əlaqələrə, cümlə üzvlərinə, cümlə quruluşuna və s. görə sintaktik təhlilin) ən incə, məktəb praktikasında mübahisə doğuran problemlərinə toxunulur və geniş, zəngin, hərtərəfli nümunələrlə müəllimlərə konkret yollar göstərilir. Bununla yanaşı, müəlliflər fonetika və qrammatikaya aid müxtəlif nəzəri məsələlərə də toxunmuş, dərslərdə nisbətən az əks olunan və ya əks olunmayan problemlər geniş şərh olunmuşdur. Məsələn, fonetik təhlildən bəhs edərkən orfoepik və orfoqrafik izahlar genişləndirilmiş, vurğu haqqında, vurğu qəbul etməyən şəkilçilər barədə daha ətraflı danışılır, həm test, həm də təhlil nümunələri verilir.

III fəsildə ("Leksik və qrammatik şəkilçilərin öyrədilməsi haqqında") Aydın Paşayev bu gün morfologiyanın ən ciddi problemlərindən birinə toxunur. İndiyə kimi leksik və qrammatik şəkilçilər barədə çox yazılsa da, mübahisəli məqamlar qalmaqdadır. Müəllif orta məktəb metodikasının, məktəb təcrübəsinin gözü ilə problemlə toxunur və gərəklisi müddəalar irəli sürür. Konkret olaraq həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilərin siyahısının verilməsi kitabın dəyərini daha da artırır.

IV fəsildə ("Azərbaycan dili dərslərində fonetik və qrammatik təhlilin aparılması metodikası") linqvistik təhlilin müxtəlif növlərinin (fonetik təhlil, sözün tərkibinə və nitq hissəsinə görə morfoloji təhlil, sintaktik əlaqələrə, cümlə üzvlərinə, cümlə quruluşuna və s. görə sintaktik təhlilin) ən incə, məktəb praktikasında mübahisə doğuran problemlərinə toxunulur və geniş, zəngin, hərtərəfli nümunələrlə müəllimlərə konkret yollar göstərilir. Bununla yanaşı, müəlliflər fonetika və qrammatikaya aid müxtəlif nəzəri məsələlərə də toxunmuş, dərslərdə nisbətən az əks olunan və ya əks olunmayan problemlər geniş şərh olunmuşdur. Məsələn, fonetik təhlildən bəhs edərkən orfoepik və orfoqrafik izahlar genişləndirilmiş, vurğu haqqında, vurğu qəbul etməyən şəkilçilər barədə daha ətraflı danışılır, həm test, həm də təhlil nümunələri verilir.

"PEDAQOJİ TƏDQIQATLAR"

Təhsil islahatının həyata keçirilməsi onun elmi-pedaqoji və metodik təminatı ilə sıx bağlıdır. Məktəblərdə aparılan eksperiment və müşahidələrə əsaslanan pedaqoji, psixoloji tədqiqatlar müəllim əməyinin elmi əsaslarla təşkilinə geniş imkanlar açır, təlim və tərbiyə proseslərinin səmərəliliyinə təsir göstərir. Belə araşdırmaların nəticələrinin ümumiləşdirildiyi məqalə və vəsaitlərin nəşri əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti "Dədə Qorqud" elmi mərkəzinin pedaqogika-psixologiya-fəlsəfə bölməsinin "Pedaqoji tədqiqatlar" elmi məqalələr məcmuəsi belə dövrü nəşrlərdəndir. Məcmuənin builki 2-3-cü

(15-16) sayları çapdan çıxmışdır. 12 çap vərəqi həcmində olan nəşrdə pedaqogika, psixologiya və metodika ilə bağlı 62 qələm məhsulu verilmişdir. Təlim texnologiyasının struktur və funksional komponentləri (Ə.Paşayev, F.Rüstəmov), şəxsiyyətin ictimai mahiyyəti (İ.Musayev), Aşıq Ələsgər gözəlləmələrinin ideya-məzmunu (A.Məmmədova), təhsil ümumbəşəri dəyər kimi (Z.Məmmədova), musiqili didaktik oyunlar (Y.Məmmədova) və s. yazılar aktual mövzulara həsr olunmuşdur.

Məktəb və pedaqoji fikir tarixi, fiziki tərbiyə, məktəbəqədər tərbiyə, ibtidai təlim və s. məcmuənin mündəricatını təşkil edir.

Bu sayımızda:

Dilimiz - mə`nəviyyatımız	
N.Xudiyev - Dil siyasətinin uğurları	2
Təhsil islahatı həyata keçirilir: <i>metodika</i>	
Ş.Mikayılov - Ədəbiyyat dərslərində inteqrasiyadan istifadə imkanlarına dair	9
S.Hüseynoğlu, B.Abbaslı - Cəfər Cabbarlının "Ana" şe`rinin öyrədilməsi yolları	12
A. Mirzəyev - Məcəzaların öyrədilməsi	17
H.Abdullayeva - Şagird yazılarında yol verilən "ümumi xarakterli səhvlər" və onların başvermə səbəbləri	21
V.Qurbanov, L.İbrahimova - Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin pedaqoji-metodik hazırlığı	28
Təhsil islahatı həyata keçirilir: <i>iş təcrübəsi</i>	
N.Kəlbəliyeva - Yeni təlim metodları şagirdlərin sərbəst düşünmək bacarığını inkişaf etdirir	31
A.İsfəndiyarqızı - Ədəbiyyat dərslərində yeni təlim metodlarından istifadə	35
G.Qəmbərova - Vurğunun tədrisi haqqında	37
Nitq mədəniyyəti məsələləri	
Ə.Qədimova - Uşaqlarda düzgün tələffüz vərdişlərinin formalaşdırılması	39
İş yoldaşlarımız	
A.Məmmədov - Şərəfli yolun yolçusu	42
Sizin arzunuzla	
S.Abbasova, T.İsmayılova, İ.Əfəndiyeva - Təlim rus dilində olan məktəblərin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dilindən proqram materiallarının təxmini planlaşdırılması	45
Azərbaycan dili dərsləkləri və proqramlarının tarixindən	
G.Məhərrəmov - B.Cəbənzadə, F.Ağazadə: "Türk qrameri"	62
T.İslamli - N.Nərimanov: "Müəllimsiz türk dilini öyrənməkdən ötrü ruslar üçün asan kitabça"	64
G.Xudiyeva - S.M.Qənizadə: "İstilaçı-Azərbaycan"	65
Ə.Əliyeva - Q.Ələkbərli: "İbtidai türk məktəbləri üçün ana dili proqramı"	68
Yeni nəşrlər	
Təcrübədən yaranan kitablar	70

Baş redaktor:

B.N. YUNUSOV

Redaksiya heyəti:

A.A. ABDULLAYEV
Ə.M. ABBASOV
N.Q. CƏFƏROV
B.A. ƏHMƏDOV
T.İ. HACIYEV
N.M. XUDİYEV
Q.Ş. KAZIMOV
Ə.Q. QULİYEV
X.Q. MƏMMƏDOV
Ş.A. MİKAYILOV
B.Ə. NƏBİYEV
Y.M. SEYİDOV

Məs`ul katib:

V.H. ALKƏRƏMOV

Şöbə redaktorları:

A.G. MƏMMƏDOV
S.HÜSEYNOĞLU

Ünvanımız:

Bakı 10, Dilarə Əliyeva küçəsi 227, 6-ci mərtəbə, otaq 608. Telefonlar: 98-55-33, 93-06-09

Kağız formatı 70x108
1/16. Uçot nəşr vərəqi
4,5. Şərti çap vərəqi
6,3. Sifariş 5204. Tiraj
1400. Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191. Lisenziya V 236.

«Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» jurnalı redaksiyasının kompüterində yığılıb səhifələnmiş, «Azərbaycan» nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur.

Qiyməti razılaşma yolu ilə
(Abunə üçün 5000 manat)

